

Kur'ân-ı Kerim'de İtnâb Üslûbu

The Styl of Itnab in the Qor'an

Ali BULUT*

Özet

Bu makalenin amacı Kur'ân-ı Kerim'den ayetlerle itnâb üslûbunun incelenmesidir. Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde itnâb terimi ele alınmıştır. Burada öncelikle itnâbın sözlük anlamı incelenmiş, cahiliye şiiri ve hadis-i şeriflerle sözlük manası izah edilmiştir. Peşinden de terim manası, bu mananın ortaya çıkış süreci, zuhur ilk dönem belâgat âlimlerinin görüşleri aktarılarak incelenmiştir. İkinci bölümde ise Kur'ân-ı Kerim'de itnâb çeşitleri ayetlerden seçilen örneklerle ele alınmış ve 22 itnâb çeşidine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân-ı Kerim, itnâb

Abstract

The main purpose of this article is to study the styl of itnab in the Qor'an. The study consists of two parts. The first part examines the term of the itnab. Firstly, the meaning of the itnab is studied from the Arabic poetri and alhdith alshrif. Than the term meaning of it and the süreç of appearance whit the opinion of the rethoric scholars that lived in the early period. The second part includes the kinds of the itnab in the Qor'an. It is concluded that the kinds of the itnab in the Arabic rethoric and the Qur'an twenty two kinds.

Key Words: Qor'an, itnab

GİRİŞ

Yerinde söz söyleme sanatı olan belâgat ilminin cümleyle ilgili bahislerini ele alan meânî ilmi, klâsik kaynaklarda sekiz başlık altında incelenir. Bunlar isnâd, müsnedün ileyh, müsned, inşâ, fiilin müteallakları, kasr, fasıl – vasıl ve îcâz – itnâb –müsâvât konularıdır. Bu sekiz konu içerisinde cümlelerin uzunluğu – kısalığı, kelimelerin azlığı – çokluğuyla ilgili bölüm îcâz – itnâb – müsâvât başlığı altında ele alınır. Bir meram ve maksat, ya yeteri kadar lafızla, veya daha az ya da daha fazla lafızla söylenir. Buna göre o söz müsâvât, îcâz ve itnâb gruplarından birisine dahildir. Eğer maksat, insanların alışık olduğu lafızlardan daha az lafızla anlamı da bozmadan ifade edilmişse buna îcâz denir. İcâz, uzun uzun anlatılabilecek bir maksadı kısa, fakat yeterli bir ifadeyle anlatmaktır. Bunun yanında, insanların alışık olduğu lafız ve ifadelerle maksadın ifade edilmesine ise müsâvât denir. Müsâvâtta maksadı ifade edecek kadar kelime ve kelime grupları kullanılır. Bu yolun en belirgin özelliği sadeliğidir. Günlük hayatta en çok kullanılan üslûp budur. İtnâb ise, insanların alışık olduğundan daha fazla lafızla, fakat haşve ve tatvile kaçmaksızın maksadın ifade edilmesidir.¹

I. İTNÂB

1. Sözlük anlamı:

İtnâb kelimesi, çoğulu أَطْنَابٌ ve طِنْبَةٌ olan الطَّنْبُ lafzından türemiştir. Kaynaklarda الطَّنْبُ şeklinde (nûn harfinin dammesiyle) de okunan bu lafız "çadır, tente, ev vb.lerinde kullanılan ip, urgan ya da halat, bir şeyin ucu, ağaç damarı, vücuttaki sinir" gibi manalara gelmektedir. Güneşin doğduğu andaki uzun ışıklarına da أَطْنَابُ الشَّمْسِ denir.²

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı. (alibulut@omu.edu.tr)

¹ İbn Mâlik, *el-Misbâh fi'l-Meânî ve'l-Beyân ve'l-Bedi*, nşr. Abdulhamîd Hindâvî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, s.73-74; Sa'duddîn et-Teftâzânî, *Muhtasaru'l-Meânî*, Eser Kitabevi, İstanbul, 1960, s. 255; Hamza b. Turgut el-Aydîni, *el-Hevâdî fi Şerhi'l-Mesâlik*, nşr. Ali Bulut, Etüt Yayınları, Samsun 2009, s.141-142; Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâga fi'l-Meânî ve'l-Beyân ve'l-Bedi*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984, s.221; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatü'l-Arabîyye Ususuhâ ve Ulûmuhâ ve Funûnuhâ*, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1996. II, 7-8; Saraç, M. A. Yekta, *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, Bilimevi, İstanbul 2001, s.73.

² el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-Ayn*, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, ts., s.577; İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabîyye*, nşr. Ahmed Abdulgafûr Attâr, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1979, I, 172-173 (طنب mad.); İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdir, Beyrut, ts., I, 560-562 (طنب mad.); Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Dâru'l-Fikr, yy., ts., I, 356-357 (طنب mad.); Mütercim Âsim Efendi, *el-Okyanûsu'l-Basîf fi Tercemeti'l-Kâmûsu'l-Muhît* (Kâmûs Tercemesi), İstanbul-1304, I, 359-360 (طنب mad.).

Kaynaklarda, itnâb kelimesinin "atın sırtının ve ayaklarının uzun olması" manasına gelen طَنْبُ lafzından türediği de zikredilmiştir. Sırt kısmı uzun olan ata "فَرَسٌ أَطْنَبٌ" denir.³

طَنْبُ lafzı ve türevlerini Kur'ân-ı Kerim'de tespit edemedik. Ancak hadislerde ve Cahiliye şiirinde hem bu lafız, hem de türevleri geçmektedir.

Lafız hadiste şöyle gelmiştir. Rivâyete göre sahâbîlerden birisi Hz. Peygamber (sav)'e "مَا بَيْنَ طَنْبِي" "مَا بَيْنَ طَنْبِي" "Medine'nin iki ucu arasında benden daha muhtacı yoktur."⁴ diyerek maddî durumunun zayıflığı ifade etmiştir. Başka bir hadiste de lafızın türevi yer alır. Yine rivâyete göre Medine'de şehre en uzak bir evde oturan ve bazı sahabilerin bir binek almasını tavsiye ettikleri başka bir sahâbî de yanındakilere "مَا أَحِبُّ أَنْ بَيْتِي مُطْنَبٌ بِبَيْتِ مُحَمَّدٍ" "Evimin Muhammed'in evine çadır ipiyle bağlı olmasını istemem" diyerek durumundan memnun olduğunu dile getirmiştir. Bundan maksadının camiye gidiş-geliş esnasındaki sevabı almak olduğunu söylemiştir.⁵

Câhiliye şairlerinden muallaka sahibi Lebîd b. Rebîa'nın bir şiirinde lafızın çoğulu şöyle gelmiştir:⁶

فَلْتَصِلُونَّ بَنِي ضَبِيئَةَ صَالِقَةَ نُصِفْتُهُمْ بِحَوَالِفِ الْأَطْنَابِ

Yemin ederim, Dabîne Oğullarıyla tam çarpışacaksınız
Hem de onları çadırlarının urganlarına yapıştıracaksınız.

Nâbigâ'nın şiirinde ise "atın sırtının uzun olmasını ifade eden "طَنْبُ" lafzı zikredilmiştir:⁷

لَقَدْ لَحِقْتُ بِأُولِي الْخَيْلِ تَحْمِلَنِي كَبْدَاءً، لَا سَنْجَ فِيهَا وَلَا طَنْبَ

Atların ilkine yetiştim, beni taşıyor,
Orta bir at, ne derisi büzülmüş, ne de sırtı uzun.

Bu kökten türemiş olan المَطْنَبُ ve المَطْنَبُ lafzı da "omuz" manasına gelmektedir. Câhiliye döneminin meşhur şairlerinden İmruu'l-Kays'ın bir beytinde bu lafız şöyle geçer:⁸

وَأَذَى هِيَ سَوْدَاءٌ مِثْلُ الْفَجِيمِ تُعْتَبِي الْمَطْنَابِ وَالْمَنْكَبِ

O (saçlar), kömür gibi siyahtır ve de omuzları örter.

İtnâb lafzı ise yukarıda zikredilen *tunb*, *tunub* veya *taneb* kökünden if'âl bâbında mastar olup, sözlükte bir şeyin kuvvetli ve hızlı olması, peşpeşe gelmesi, bir şeyde aşırıya gitmek vb. anlamlara gelir. Rüzgâr toz toprak kaldırarak sert bir şekilde estiğinde "أَطْنَبَ الرِّيحُ" "Rüzgâr kuvvetli esti", bir şey hızlı yürüdüğünde "أَطْنَبَ الْإِبِلُ" "Develer peşpeşe yürüdüğünde", develer peşpeşe yürüdüğünde "أَطْنَبَ فِي السَّيْرِ" "Hızlı yürüdü", bir kişi aşırı methedildiği ya da yerildiğinde de "أَطْنَبَ فِي الْمَدْحِ / الدَّمِّ" "Aşırı övdü / yerdü" denir.⁹

İtnâb lafzının gerek aslı olan *tunb*, *tunub* ve *taneb* kelimelerinin gerekse de türevlerinin manaları dikkate alındığında bu ismin bu sanat için uygun bir isim olduğu görülür. Çünkü itnâbın aslı olan lafızlarda ya uzunluk, çizgi çizgi olma, ya da bir şeyin kuvvetle ve şiddetle meydana gelmesi manası ortaya çıkmaktadır. İtnâb sanatının da hem uzunluk, hem de kuvvet ve şiddetle doğrudan bir ilgisinin olduğu aşikârdır. Çünkü itnâbta cümleye yapılan ilavelerle söz uzatılırken, diğer taraftan da ifade bu yolla kuvvet kazanmış ve pekiştirilmiş olmaktadır.

2. Terim anlamı

Yukarıda da ifade edildiği gibi itnâbın terim anlamı, sözlük anlamına uygun olarak gelmiştir. İbnü'l-Esîr vb. birçok âlimin de zikrettiği gibi terim olarak itnâb, bir gayeye binâen lafzın manadan fazla

³ İbn Manzûr, *age.*, I, 562; Zebîdî, *age.*, I, 357; İsmail Durmuş, "İtnâb" *DİA*, XIX, 215.

⁴ Buhârî, *Sahîh*, nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ, Dâru İbni Kesîr, Beyrut, 1987, hadis no. 5812, V, 2281.

⁵ Müslim, *Sahîhu Muslim*, nşr. M. Fuâd Abdalbâkî, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, I-V, Beyrut, ts., hadis no. 663, I, 461.

⁶ Sibeveyh, Ebû Bişr 'Anr b. 'Osmân b. Kanber, *el-Kitâb Kitâbu Sibeveyh*, nşr. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kahire, 1988, III, 512; İbn Manzûr *age.*, XIII, 253 (ضين mad.); Zebîdî, *age.*, IX, 263 (ضين mad.).

⁷ İbn Manzûr, *age.*, I, 562; Zebîdî, *age.*, I, 357.

⁸ İmruu'l-Kays, *Divân*, nşr. Abdurrahman el-Mustâvî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1425 / 2004, s. 80; İbn Manzûr, *age.*, I, 561; Zebîdî, *age.*, I, 357.

⁹ El-Halîl b. Ahmed, *age.*, s.577; Cevherî, *age.*, I, 172-173; İbn Manzûr, *age.*, I, 560-562; Zebîdî, *age.*, I, 356-357; Mütercim Âsim Efendi, *age.*, I, 359-360.

olmasıdır. Diğer bir ifadeyle itnâb, insanların alışık olduğu lafızlardan daha fazla lafızla, fakat haşve (gereksiz doldurma) ve tatvîle (gereksiz uzatma) kaçmaksızın maksadı dile getirmektir.¹⁰

Ebû Amr b. El-Alâ (ö. 154/771), el-Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) ve Câhiz (ö.255/869) gibi ilk dönem âlimleri *tatvîl*, *itâle*, *iksâr*, *teksîr*, *bast*, *istiksâ*, *ishâb* ve *tezyîl* terimlerini sözü uzatmak anlamında kullanmışlardır. Bu kelimeler, bazı yerlerde itnâbla eşanamlı olarak da kullanılmışlardır. *El-Beyân ve't-Tebyîn* isimli eserinde *iksâr*, *itâle*, *bast*, *ishâb* ve *istiksâ* terimlerini kullanan Câhiz'e göre bir söz ne manayı bozacak bir şekilde çokça söylenmeli, ne de usandıracak şekilde uzun olmalıdır.¹¹

Ancak itnâb terimi daha sonra gelen âlimlerle birlikte söz uzatmak manasına kullanılan diğer lafızlardan farklı bir şekilde tarif edilmeye başlanmıştır.

İtnâb lafzını bugünkü manada terim anlamında kullanan ilk âlimin Rummânî (ö.384/994) olduğu görülmektedir. O, *en-Nüket fi İ'câzi'l-Kur'ân* isimli eserinde îcâz başlığı altında itnâbı da zikretmiş ve itnâbla tatvîli birbirinden ayırmıştır. Ona göre îcâz ve itnâb belâgat sayılırken, taksîr (sözü noksan söylemek) ve tatvîl ise bir söz kusuru ve ifade acizliğidir. Yerine göre bazen îcâz bazen de itnâb daha üstündür. Tatvîl ise gereksiz yere sözü uzatmak olup, hedefe giderken kısa yol varken bilmeden uzun yola girmektir.¹²

Nitekim Rummânî ile çağdaş olan Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 395/1005) de aynı şekilde itnâbla tatvîl (itâle) ve haşvi birbirinden ayırmıştır. Ona göre sözden maksat açıklık olup, en üstün söz en açık olanıdır. İcâz özel kişilere mahsusken, itnâb ise insanların hem özel olanlarına hem de genele mahsustur. Sözde yerine göre hem îcâza hem de itnâba ihtiyaç vardır. İtnâb bir belâgat iken tatvîl ise söz kusurudur.¹³

Rummânî ve Ebû Hilâl'in itnâb ve tatvîl hakkında çizdikleri bu çerçevenin, peşinden gelen belâgat âlimleri tarafından kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Rummânî'den yaklaşık bir asır sonra yaşamış olan İbn Sinân el-Hafâcî (ö. 466/1078) de isim vererek Rummânî'nin îcâz, itnâb ve tatvîlle ilgili yaptığı tarifleri onu kaynak göstererek aktarır ve bu tariflere katıldığını ifade eder. Ona göre de itnâb, bir faydaya binaen sözü uzatmak, maksadı muhatabın zihnine iyice yerleştirmek için sözü, değişik ifade tarzlarıyla ve ayrıntılı bir şekilde sunmaktır. Tatvîl ise gereksiz yere sözü uzatmaktır. İtnâb güzel ve övgüye değer bir üslûp iken tatvîl ise çirkin olup söz kusuru ve ifade acizliğidir. İbn Sinân el-Hafâcî, tatvîl ile haşvi de bugünkü anladığımız manada birbirinden ayırmıştır. Ona göre bir sözde, hangi lafzın haşv olduğu açıkken, tatvilde ise lafızlar birbiriyle aynı anlamda kullanıldığı için hangisinin tatvîli oluşturduğu açık değildir.¹⁴

Ancak Hafâcî ile çağdaş olan İbn Reşîk (ö. 456/1068)'in, itnâbı haşvin bir parçası olarak ele aldığı, fakat itnâb terimini kullanmadığı görülür. "Bâbu'l-haşv ve fudûli'l-kelâm" başlığını kullanan İbn Reşîk'e göre haşv, sırf vezin uyumu sağlamak amacıyla, herhangi bir faydası olmayan bir lafzı şiirde kullanmaktır. Peşinden de bazen haşvin şiire güzellik kattığını ve manayı pekiştirdiğini söyler. Buna örnek olarak da günümüzde itnâbın bir çeşidi olan tetmîmle iltifât ve istisnâ üslûplarını takdim eder. Yani ona göre itnâb da bir haşv çeşididir.¹⁵

Miftâhu'l-Ulûm isimli eserinin üçüncü bölümüyle genel olarak belâgat ilminin sınırlarını belirlediği kabul edilen Sekkâkî (ö.626/1229) "إِلكَ مَقَامَ مَقَالٍ" "Her yerin bir sözü vardır" başlığı altında, îcâz ve itnâb gerektiren yerlerde de bunlara dikkat edilmesi gerektiğini ifade eder. Daha sonra da îcâz ve itnâb başlığı altında konuyu detaylıca ele alır. Ona göre îcâz ve itnâbta ölçü, insanların genelinin kullanımındır (متعارف الأوساط). O, îcâz ve itnâbın bugün yaygın olan tariflerinden birisini yapmış, itnâbı bölümlere ayırmamıştır.¹⁶

Sekkâkî'nin *Miftâh*'ının üçüncü bölümünü yeniden tertip ederek ihtisar eden Bedreddin b. Mâlik (ö.686/1287) *el-Misbâh fi Ulûmi'l-Meânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'* adlı eserinde itnâb terimini kullanmış ve onu *tafsîl*, *tetmîm* ve *tezyîl* olmak üzere üçe ayırmıştır.¹⁷

¹⁰ Ebû'l-Feth Ziyâuddin Nasrullah b. Muhammed eş-Şeybânî İbnu'l-Esîr, *el-Meselu's-Sâir fi Edebi'l-Kâtib ve's-Şâir*, nşr. Ahmed el-Hûfî – Bedevî Tabâne, Kahire, ts., II, 120.

¹¹ Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, nşr. Fevzî Atavî, Dâru Sa'b, Beyrut, 1968, I, 67-68, 76, 96, 113-115, 221, 558.

¹² Ebu'l-Hasen Ali b. İsa er-Rummânî, *en-Nüket fi İ'câzi'l-Kur'ân*, (Sâlâsu Rasâil fi İ'câzi'l-Kur'ân içerisinde), nşr. Muhammed Halefullah – Muhammed Zaglûl Selâm, Dâru'l-Meârif, Kahire, 1976, s.78-79; Muhtâr Atiyye, *el-İmâb fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Belâgiyye*, Dâru'l-Câmiati'l-Cedide, 2008, s.34.

¹³ Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbu's-Sinâateyn el-Kitâbe ve's-Şi'r*, nşr. Ali Muhammed el-Becâvî – Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1371 / 1952, s.190-191.

¹⁴ İbn Sinân el-Hafâcî, *Sirru'l-Fesâha*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1402 / 1982, s.210-211, 219.

¹⁵ İbn Reşîk, *age.*, II, 69.

¹⁶ Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, nşr. Naîm Zerzûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983, s.169, 276-277, 281-284.

¹⁷ İbn Mâlik, *age.*, s. 79-81.

İtnâbın belâgat ilmindeki mukâbili ise îcâzdır. İcâz ise insanların alışık olduğu lafızlardan daha az lafızla anlamı da bozmadan maksadı söylemektir. Uzun uzun anlatılabilecek bir maksadı kısa, fakat yeterli bir ifadeyle anlatmaktır.¹⁸

Bir bedevîye belâgatın ne olduğu sorulduğunda "الإيجازُ من غير عجز والإطنابُ من غير خطل" "Acizlik göstermeden îcâz, manayı bozmadan da itnâb yapmaktır." diyerek belâgati bir bakıma kısaca îcâz ve itnâb olarak tarif eder. Yine başka bir belâgat âlimi "Sözü uzun tutmanın icap ettiği yerde îcâza gitmek bir kusurdur. İcâzlı bir ifadenin gerektiği yerde de sözü uzun tutmak ifade acizliğidir." diyerek her sözün yerinde güzel olduğuna işaret etmiştir.¹⁹ Bu vb. ifadelerin yanında bazı âlimlerinin belâgati kısaca "İcâz ve itnâbın kendisidir" şeklinde tarif etmeleri²⁰ iki sanatın bu ilim dalındaki önemini göstermektedir.

Ancak bir sözde îcâz ve itnâb yaparken şu hususa dikkat edilmelidir: Bir söz ne izaha ihtiyaç gerektirecek derecede kısa, (قصيرٌ مُخلٌ), ne de usandıracak derecede uzun olmalıdır (طويلٌ مُملٌ). Meşhur dil âlimlerinden Seâlibî bunu şöyle ifade etmiştir: "Sözün en güzeli az olup maksadı ifade eden, çok olup da sıkmayandır."²¹

Bir de îcâzla itnâb arasında orta bir sanat, musâvât vardır. Musâvât ise insanların alışık olduğu lafız ve ifadelerle maksadı söylemektir. Yani maksadı ifade edecek kadar kelime ve kelime grupları kullanılır ve bu üslûpta sadelik hakimdir.²²

İtnâbın tarifinde tatvîl ve haşv olmaması kaydı düşünülmüştür.²³

Bir sözde, fazladan kullanılan lafzın manaya bir katkısı yoksa ve de hangi lafzın fazladan olduğu açık değilse buna gereksiz uzatma anlamında *tatvîl* denmektedir.

Ancak fazladan kullanılan lafzın manaya bir katkısı yoksa ve de hangi lafzın fazladan olduğu açıkysa buna da gereksiz doldurma anlamında *haşv* denmektedir.

Örnek:²⁴

صُدَّاعُ الرَّأْسِ وَالْوَصْبُ

ذَكَرْتُ أُخِي فَعَاوَدَنِي

Kardeşimi andım da yine başağrısı ve ızdırap başladı.

Bu beyitte geçen صُدَّاعُ lafzı zaten başağrısı manasına gelmektedir. Bu nedenle başağrısı anlamında fazladan الرَّأْسِ kelimesini kullanarak صُدَّاعُ الرَّأْسِ denmesi haşv kabul edilmektedir.

3. İtnâbın Kullanıldığı Yerler

Gerek îcâz, gerek itnâb gerekse de müsâvât olsun bunların her birinin kullanılacağı yerler farklıdır. İtnâb üslûbunu kullanmanın uygun olacağı yerler genel hatlarıyla şunlardır:²⁵

- Mananın pekiştirilmesinde.
- İlmî ve fikrî tartışmalarda muhatabın ikna edilmesinde.
- Kanun ve yasaların yazımında.
- Vaaz ve nasihatlerde bir şeyin güzellik ya da çirkinliğinin anlatılmasında.
- Hamâsî duyguları coşturmak amacıyla yapılan hitaplarda.
- Tarih vb. konuların yazılmasında.
- Övgü ve yergilerde.

¹⁸ Teftâzânî, *Muhtasar*, s. 255; Aydınî, *age.*, s. 141.

¹⁹ Askerî, *age.*, s.190; İbn Reşîk, *age.*, I, 242.

²⁰ Sübkî, *age.*, II, 93.

²¹ İbn Reşîk, *age.*, I, 246.

²² Aydınî, *age.*, s.141.

²³ İbnü'l-Esîr, *age.*, II, 120; Celâlüddîn Muhammed b. Abdurrahman el-Hatîb el-Kazvîni, *el-Îzâh fî Ulûmi'l-Belâga*, Kahire, ts., I, 177-178; Aydınî, *age.*, s.142-143; Hâşimî, *age.*, s.227; Atiyye, *age.*, s.43.

²⁴ İbn Reşîk, *age.*, II, 72; Bahâuddîn es-Sübkî, *Arûsu'l-Efrâh fî Şerhi Telhisi'l-Miftâh*, nşr. Halil İbrahim Halil, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, II, 100; Atiyye, *age.*, s.48.

²⁵ Askerî, *age.*, s.190-192; Meydânî, *age.*, II, 15; Fadl Hasan Abbâs, *el-Belâga Funûnuhâ ve Efnânuhâ İlimu'l-Meânî*, Dâru'l-Furkân, Ürdün, 1997, s.505-506.

- Sevgi ve aşk duygularının ifade edilmesinde.
- Acı ve elemelerin dile getirilmesinde.
- Kutlamalarda.
- Alış-veriş, borç vb. akıtların yazılmasında.

Bu maddelerin dışında da itnâb değişik gayelerle kullanılır. Bunları da yeri geldikçe itnâb çeşitlerini ele alırken ilgili madde içerisinde zikretmeye çalışacağız.

II. İTNÂB ÇEŞİTLERİ

İtnâb çeşitleri incelendiğinde farklı bakış açılarıyla yapılan değişik taksimlerle karşılaşmaktadır. Bazen itnâbı oluşturan cümlenin yapısından hareketle taksim yapılırken, bazen de itnâbın gayesinden yola çıkılarak taksim yapıldığı görülmektedir. Bazen de bu iki bakış açısı da göz önüne alınarak taksime gidilmiştir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla yapısından hareketle itnâbı taksim eden belâgat âlimi *el-Meseli's-Sâir* isimli eserin müellifi İbnü'l-Esîr'dir. O itnâbı önce ikiye ayırır. Birincisi tek bir cümlede meydana gelen itnâb, ikincisi ise birden fazla cümlede meydana gelen itnâbdır. Peşinden de bir cümlede meydana gelen itnâbı, hakîkî ve mecâzî olarak ikiye ayırırken, birden çok cümlede meydana gelen itnâbı ise dörde ayırır. Ona göre birden çok cümlede meydana gelen itnâb, tek cümlede meydana gelenden, mecâzî olan da hakîkîden daha üstündür.

İbnü'l-Esîr'in birden çok cümle için yaptığı dört itnâb çeşidi şunlardır:

1. Bir şeyi birkaç şekilde ifade etmek. Yani eşanlamlı ögeler kullanmak.
2. Maksadı, önce olumlu, peşinden de olumsuz bir cümleyle ya da tam tersi olarak önce olumsuz, sonra da olumlu cümle kurmak suretiyle ifade etmek.
3. Maksadı ifade ettikten sonra onu teşbihlerle çoğaltmak.
4. Maksadı tam olarak ifade ettikten sonra çeşitli amaçlarla fazladan ögeler eklemek.²⁶

İbnü'l-Esîr'in ağırlıklı olarak itnâbı oluşturan cümlelerin yapısına dayalı olarak zikrettiği bu taksimin, belâgat âlimleri arasında, Kazvî'nin yaptığı taksim kadar yaygınlık kazanmadığı görülmektedir. Kazvî'nin, itnâbın gayesinden hareketle yaptığı taksimatın daha fazla yaygınlık kazandığı görülür. Kazvî'ye göre itnâbın sekiz çeşidi vardır. Bunlar şunlardır:

1. İzah.
2. Atf.
3. Tekrar.
4. İlgâl.
5. Tezyîl.
6. Tekmîl.
7. Tetmîm.
8. İtiraz.

Daha sonra gelen belâgat âlimleri tarafından Kazvî'nin tespit ettiği itnâb çeşitlerine bazı ilâveler yapılmıştır. Bunların da en başta geleni tekit harf ve edatlarıyla, zâid harfler ve lafzî ve manevî tekit vb. yollarla meydana gelen itnâb çeşitleridir. İfadede zait unsur bulunup bulunmamasını göz önüne alarak itnâbı, önce *itnâb bi'l-bast* ve *itnâb bi'ziziyâde* olarak ikiye ayıran Suyûtî ise ziyâdeli olan itnâb

²⁶ İbnü'l-Esîr, *age.*, II, 121-129.

çeşitlerinin sayısını yirmi bire kadar çıkarmıştır.²⁷ Ayrıca bazı kaynaklarda, Kazvî'nin "izah" başlığı altında onun bir bölümü olarak ele aldığı *tevşî'* de ayrı bir itnâb çeşidi olarak ele alınmaktadır.²⁸

El-İtnâb fi'l-Kur'âni'l-Kerîm isimli eserin müellfi Muhtâr Atiyye ise itnâbı üç ana başlık altında ele almıştır:²⁹

1. İzâh
 - a. Özel olanı genele atıf
 - b. Genel olanı özele atıf
 - c. Kapalılıktan sonra İzâh
2. Tekit
 - a. Tekrar ve îgâl
 - b. İtirâz ve ihtirâs
 - c. Tezyil
3. İtnâb-ı bast
 - a. Tetmîm ve tekâmîl
 - b. Cümlelelerde zâitlik
 - c. Kelime yapısında zaitlik

Bütün bunlar dikkate alındığında, itnâbın belli başlı çeşitlerini şu başlıklar altında sıralamak mümkündür:

1. İzah 2. Tevşî' 3. Atıf 4. Tekrar 5. İgâl 6. Tezyîl 7. İhtirâs 8. Tetmîm 9. İ'tirâz 10. Eşanlamlılık 11. Nefy – İsbât 12. Teşbih 13. Tard ve Akis 14. Zamir yerine isim gelmesi 15. Ta'îl 16. Tefsir 17. Tekit 18. Sıfat 19. Bedel 20. Atf-ı Beyân 21. İstiksâ 22. Bilineni zikretmek

III. Kur'ân-ı Kerîm'de İtnâb Üslûbu

Hem lafzî hem de manasıyla mucize bir kitap olan Kur'ân-ı Kerîm, Araplarda şiir ve hitabetin zirvede olduğu bir dönemde inmiş ve bir suresinin benzerini getirmelerini isteyerek, onu inkar edenlere meydan okumuştur. Başta belâgat âlimleri olmak üzere birçok âlim, Kur'ân'ın edebî ve i'câzî yönünü inceleyen eserler kaleme almışlardır. Meânî, beyân ve bedî olmak üzere üçe ayrılan belâgat ilminde incelenen sanatlara Kur'ân-ı Kerîm'den birçok âyet örnek olarak sunulmuş, bunun yanında Zemahşerî'nin *Keşşâf* adlı eserinde olduğu gibi Kur'ân'ın dil ve belâgat yönüne ağırlık veren tefsirler de telif edilmiştir. Biz de bu çalışmada hem belâgat hem de tefsir kaynaklarından istifâde etmek suretiyle Kur'ân-ı Kerîm'de itnâb konusunu bir makale çerçevesi içinde inceleyeme çalıştık.

1. İzah:

Mananın farklı şekillerde sunulabilmesi, muhatap tarafından daha iyi anlaşılması ve öğrenme zevkinin daha iyi olması için kapalı bir ifadeyi izah etmekle itnâb yapılır. Buna *el-îzâh ba'de'l-ibhâm* adı verilmiştir.³⁰

Örnekler:

• (وَإِذَا جَاءَكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِنَا فَقُلْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ أَنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنْكُمْ سُوءًا بِجَهَالَةٍ ثُمَّ نَابَ مِنْ (رَبِّكُمْ) يُعِدِّهِ وَأَصْلَحَ فَأَنَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ) “Âyetlerimize iman edenler sana geldikleri zaman onlara: «Selam sizlere!» de! Rabbiniz merhameti kendisine yazmıştır. Sizden kim bilmeyerek bir günah işler de sonra ardından töybe eder ve halini düzeltirse O'nun da çok affedici ve çok merhametli olduğunu bilmelidir.»³¹ Âyette كَتَبَ أَنَّهُ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ kısmındaki “yazılan rahmet” ifadesinden maksadın ne olduğunu peşinden gelen ve

²⁷ Celâluddin es-Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1991, II, 139-163. Ayrıca bkz. Ömer Kara, “Belâgat İlminde İki İfade Biçimi: İtnâb-İcâz (I) -Kur'ân Metninin Anlaşılmasındaki Fonksiyonu Üzerine Bir Deneme-”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 1, Van 2000, s.353-388.

²⁸ Durmuş, a.g.mad., *DİA*, XIX, 217.

²⁹ Atiye, *age.*, s. 521-522.

³⁰ Kazvîni, *İzâh*, I, 195-196; Sübkî, *age.*, II, 121-122; Tefâtzânî, *age.*, s.264; Aydinî, *age.*, s.152; Atiyye, *age.*, s.135-184.

³¹ En'âm sûresi (6): 54.

ile başlayan kısım izah etmiştir. Bu izah da “Sizden kim bilmeyerek bir günah işler de sonra ardından tövbe eder ve halini düzeltirse Onun da çok affedici ve çok merhametli olduğunu bilmelidir.” cümlesidir.

(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُنَجِّيْكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ. تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ) (وَأَنْفُسِكُمْ) “Ey iman edenler! Sizi acı bir azaptan kurtaracak ticareti size göstereyim mi? Allah'a ve Resûlüne inanır, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihad edersiniz.”³² Burada ise *تُؤْمِنُونَ* fiiliyle başlayan ikinci âyet, birinci âyette bahsedilen, acılı bir azaptan kurtaracak ticaretin ne olduğunu açıklar.

• (وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هَوْلَاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحِينَ) “O (Lût)'a, sabaha çıkarlarken mutlaka onların ardının kesilmiş olacağı hükmünü vahyettik.”³³ Âyette *وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الْأَمْرَ* “O (Lût)'a, o hükmü vahyettik.” cümlesinde hükmün ne olduğu *أَنَّ* edatından sonra gelen *دَابِرَ هَوْلَاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحِينَ* “sabaha çıkarlarken mutlaka onların ardının kesilmiş olacağı” ifadesiyle izah edilir.

2. Tevşî‘:

Tevşî‘, bir cümleyi tesniye (ikil) bir lafızla bitirdikten sonra onu birbirine atfedilmiş iki isimle açıklamak demektir. Kazvîni bunu izaha dahil eder. Tevşî‘ konusunda genelde bu tarif yapılır ve "ikil" ifadesi kullanılır ve "sonda gelmesi" kaydı düşülür.³⁴ Ancak kanâatimizce, bazı âlimlerin de ifade ettikleri gibi, bir cümlede çoğul bir lafız kullanıp peşinden bunu açıklamakla da tevşî‘ meydana gelir. Ayrıca bu ikil ve çoğul lafızların sözün herhangi bir yerinde bulunması da tevşî‘nin meydana gelmesi için yeterlidir.³⁵

(وَمَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَائِغٌ شَرَابُهُ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ)

“İki deniz bir değildir. Birinin suyu tatlı ve kolay içimlidir; diğeri tuzlu ve acıdır.”³⁶ Ayette önce *iki deniz* ifadesi kullanılmış, peşinden de ikisi arasındaki fark izah edilmiştir.

Kur’ân-ı Kerîm’de bu âyetin dışında tevşî‘ye ait bir örnek tespit edemedik. Ancak hadis-i şeriflerde bu üslûba ait birçok örnek yer almaktadır.

Örnekler:

• «يَشِيبُ ابْنُ آدَمَ وَيَشِيبُ فِيهِ خَصْلَتَانِ : الْحِرْصُ وَطُولُ الْأَمَلِ.»

“İnsan yaşlanır, ancak iki huyu gençleşir: Hırs ve uzun emel.”³⁷ Bu hadis-i şerifte ilk cümle ikil bir lafızla (iki huy) bitmiş, peşinden de *hırs* ve *uzun emel* lafızlarıyla da adı geçen iki huyun ne olduğu açıklanarak söz sona ermiştir.

• «نِعْمَتَانِ مَعْبُودٌ فِيهِمَا كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ : الصِّحَّةُ وَالْفَرَاغُ.»

“İki nimet vardır ki insanların çoğu bunlarda aldanmıştır: Sağlık ve boş vakit.”³⁸ Bu hadis-i şerifte ise ikil lafız başta gelmiş, sözün sonunda ise *sağlık* ve *boş vakit* lafızlarıyla da adı geçen iki nimetin ne olduğu izah edilmiştir.

• «ثَلَاثٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ وَجَدَ حَلَاوَةَ الْإِيمَانِ: أَنْ يَكُونَ اللَّهُ وَرَسُولَهُ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِمَّا سِوَاهُمَا، وَأَنْ يُحِبَّ الْمَرْءَ لَا يُحِبُّهُ إِلَّا لِلَّهِ، وَأَنْ يَكْرَهُ أَنْ يُعَوِّدَ فِي الْكُفْرِ كَمَا يَكْرَهُ أَنْ يُنْفَذَ فِي النَّارِ.»

“Üç şey vardır ki bunlar kimde bulunursa o kişi imanın tadına varmıştır:

1. Allah ve resûlünü her şeyden daha çok sevmek.

2. Kişiyi sadece Allah için sevmek.

3. Ateşe atılmaktan hoşlanmadığı gibi küfre düşmekten de hoşlanmamak.”³⁹

• «أَرْبَعٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ كَانَ مُنَافِقًا خَالِصًا. وَمَنْ كَانَتْ فِيهِ خَصْلَةٌ مِنْهُنَّ كَانَتْ فِيهِ خَصْلَةٌ مِنَ الْإِيمَانِ حَتَّىٰ يَدَعَهَا إِذَا أُلْمِنَ خَانَ وَإِذَا حَدَّثَ كَذَبَ وَإِذَا عَاهَدَ غَدَرَ وَإِذَا خَاصَمَ فَجَرَ»

³² Saf sûresi (61): 10-11.

³³ Hicr sûresi (15): 66.

³⁴ Kazvîni, *İzâh*, I, 196-197; Teftâzânî, *age.*, s.265; Aydınî, *age.*, s.152; Abbâs, *age.*, s.485; Atiyye, *age.*, s.184-185. Atiye tevşî‘ konusuna Kur’ân’dan bir örnek bulamadığını söylemiştir.

³⁵ Sübkî, *age.*, II, 122.

³⁶ Fâtır sûresi (35): 12.

³⁷ Müslim, *Sahîh*, Zekât 115, hadis no. 1027, II, 724; İbn Mâce, *Sünenü İbni Mâce*, nşr. M. Fuâd Abdulbâkî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts., Zühd 27, hadis no. 4234, II, 1415; Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir vd., Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, ts., Zühd 27, hadis no. 2339, IV, 570. Tirmizî'nin metni şöyledir: *الحرص على المال والحرص على العمر.*

³⁸ Buhârî, *Sahîh*, V, 2357, hadis no. 6049.

³⁹ Buhârî, *age.*, I, 14, 16, hadis no. 16, 21; Müslim, *age.*, I, 66, hadis no. 43.

“Dört şey vardır ki bunlar kimde bulunursa o kişi tam bir münafıktır. Kimde de bunlardan birisi bulunursa onu bırakıncaya kadar onda da münâfıklıktan bir parça vardır demektir:

1. Bir şey emanet edildiğinde hiyânet eder.
2. Konuştuğunda yalan söyler.
3. Söz verdiğiğinde sözünde durmaz.
4. Tartışmaya girdiğinde haddi aşar.”⁴⁰

3. Atıf:

Atıf, bir kelime veya cümleyi, öncesinde geçen kelime veya cümleye belirli edatlarla bağlamak demektir. İki yolla yapılır:⁴¹

1. Özel olanı genele atfederek:

Özel bir lafızdan sonra genel olanın ona atfedilerek sanki ondan farklı bir hususmuş gibi zikredilmesinden maksat, özeli önemine ve faziletine dikkat çekmektir.

Örnekler:

• (حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوَسْطَى) “Namazlara, özellikle orta namaza devam edin.”⁴² Bu âyette “namazlar” lafzından sonra ikinci namazının zikredilmesi bu namazın faziletini göstermektedir.⁴³

• (تَنْزَلُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ) “O gecede, Rablerinin izniyle melekler ve Ruh (Cebrail), her iş için iner dururlar.”⁴⁴ Burada da “melekler” lafzından sonra Cebrâil (as.)’in zikredilmesi onun faziletini ifade etmektedir.⁴⁵

• (وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ وَإِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا) “Hani biz peygamberlerden söz almıştık; senden, Nuh’tan, İbrahim’den, Musa’dan ve Meryem oğlu İsa’dan da. (Evet) biz onlardan pek sağlam bir söz aldık.”⁴⁶ Burada peygamberlerden sonra Hz. Peygamber (sav)’in ve diğer dört peygamberin zikredilmesinden maksat onların diğer peygamberlere olan faziletini göstermektedir. Beş peygamber içerisinde önce Hz. Peygamber’in zikredilip, peşinden diğer peygamberlerin tarih sırasına göre zikredilmesi ise Hz. Peygamber’in faziletini beyan içindir.⁴⁷

2. Genel olanı özele atfederek:

Genel bir lafzın özele atfedilmesinde de yine özeli önemine ve üstünlüğüne dikkat çekilmesi söz konusudur.

Örnekler:

• (يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا) “Ruh (Cebrail) ve meleklerin saf saf olup durduğu gün.”⁴⁸ Burada “melekler” lafzına dahil olmasına rağmen önce Cebrâil (as.)’in zikredilip peşinden meleklerin zikredilmesi onun faziletini göstermektedir.⁴⁹

• (وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنْ الْمَنَانِي وَالْفُرْآنَ الْعَظِيمَ) “Andolsun ki, biz sana tekrarlanan yedi âyeti ve yüce Kur’an’ı verdik.”⁵⁰ Burada “tekrarlanan yedi âyet” ifadesinden maksat Fâtiha sûresidir. Bu sûre de Kur’ân’ın bir parçası olmasına rağmen ayrıca zikredilmesi onun önemini beyan etmek içindir.⁵¹

• (رَبِّ اغْوِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِمَنْ دَخَلَ بَيْتِي مُؤْمِنًا وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ) “Rabbim! Beni, anamı, babamı, evime mü’min olarak gireni, (ve diğer bütün) mü’min erkek ve kadınları bağışla”⁵² Bu âyette Hz. Nûh (as.)’un,

⁴⁰ Buhârî, *age.*, I, 21, hadis No. 34; Müslim, *age.*, I, 78, hadis No.58

⁴¹ Kazvînî, *İzâh*, I, 197; Teftâzânî, *Muhtasar*, s. 265; Aydınî, *age.*, s.153.

⁴² Bakara sûresi (2): 238.

⁴³ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetu’-t-Tefâsîr*, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1996, I, 139.

⁴⁴ Kadir sûresi (97): 4.

⁴⁵ Sâbûnî, *age.*, III, 558.

⁴⁶ Ahzab sûresi (33): 7.

⁴⁷ Sâbûnî, *age.*, II, 471; Atiyye, *age.*, s. 89-90.

⁴⁸ Nebe sûresi (78): 38.

⁴⁹ Sâbûnî, *age.*, III, 486.

⁵⁰ Nebe sûresi (78): 38.

⁵¹ Sâbûnî, *age.*, II, 107-108; Atiyye, *age.*, s. 110.

⁵² Nuh sûresi (71): 28.

kendisinden başlayarak sırasıyla ana-babasını ve evine giren müminlere dua ettikten sonra genel olarak bütün mümin hanım ve erkeklere dua atması özel olarak zikredilenlere verilen önemi göstermektedir.

4. Tekrar:

Bir lafzı veya ifadeyi iki kere ya da daha fazla tekrar etmek çeşitli amaçlarla yapılır. Bunların başlıcaları şöyledir:⁵³

a. Manayı zihinde iyice yerleştirmek ve tekit etmek:

• (كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ) “Hayır; ileride bileceksiniz! Hayır, Hayır! İleride bileceksiniz!”⁵⁴ Burada tehdidi pekiştirmek için tekrar yapılmıştır.

• (فَبِأَنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا. إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا) “Muhakkak ki her güçlükle beraber bir kolaylık vardır. Gerçekten her güçlükle beraber bir kolaylık vardır.”⁵⁵ Bu ve bundan önceki örnekte cümleler tekrar edilerek mana pekiştirilmiştir.

b. Uyarı ve teşvik:

(وَقَالَ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُونِ أَهْدِكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ. يَا قَوْمِ إِنَّمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا مَتَاعٌ) “O inanan kimse dedi ki: “Ey kavmim! Bana uyun ki, sizi doğru yola ileteyim. Ey kavmim! Şüphesiz bu dünya hayatı ancak (geçici) bir yararlanmadır.”⁵⁶ Burada يَا قَوْمِ tekrar edilmiştir. Çünkü konuşan kimse, gittikleri yolun yanlış olduğu noktasında kavmini uyarmakta, onlar için onların faydasına olan şeyleri istemekte ve teşvik etmektedir.

c. Acı ve üzüntünün büyüklüğünü ifade etmek.

Hüseyin b. Mutayr’ın şu iki beytindeki gibi:⁵⁷

فَبِأَيِّ قَبْرِ مَعْنٍ أَنْتَ أَوَّلُ حُفْرَةٍ
مِنَ الْأَرْضِ خُطَّتْ لِلْسَّمَاحَةِ مَضْجَعًا
وَيَا قَبْرَ مَعْنٍ كَيْفَ وَارَيْتَ جُودَهُ
وَقَدْ كَانَ مِنْهُ الْبِرُّ وَالْبَحْرُ مَثْرَعًا

Ey Ma'n'ın kabri! Sen yerdeki ilk çukursun,

Cömertlik için bir istirahatgâh olarak planlanmış.

Ey Ma'n'ın kabri! Onun cömertliğini nasıl örtebildin!

Çünkü karalar da denizler de onun cömertliğiyle doluydu.

Burada nidâ ifadesi olan يَا قَبْرَ مَعْنٍ kısmı tekrar edilmiştir. Maksat üzüntünün büyüklüğünü göstermektir.

d. Cümlenin uzakta kalmış kısmını hatırlatmak (zihin tazelemek):

(ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا قُتِلُوا ثُمَّ جَاهَدُوا وَصَبَرُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ) “Sonra şüphesiz ki Rabbin, eziyete uğratıldıktan sonra hicret eden, sonra Allah yolunda cihad edip sabreden kimselerin yanındadır. Şüphesiz Rabbin bundan sonra da çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”⁵⁸ Âyette إِنَّ رَبَّكَ ifadesi tekrar edilmiştir.

e. Cümlenin uzakta kalmış kısmını hatırlatmak (zihin tazelemek):

(ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا قُتِلُوا ثُمَّ جَاهَدُوا وَصَبَرُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ) “Sonra şüphesiz ki Rabbin, eziyete uğratıldıktan sonra hicret eden, sonra Allah yolunda cihad edip sabreden kimselerin yanındadır. Şüphesiz Rabbin bundan sonra da çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”⁵⁹ Burada إِنَّ ile haberi arası uzun olduğu için إِنَّ رَبَّكَ ifadesi tekrar edilmiştir.

⁵³ Kazvîni, *Îzâh*, I, 197-199; Sübkî, *age.*, II, 123-124; Tefîzânî, *Muhtasar*, s.265; Aydınî, *age.*, s.154-155; Atiyye, *age.*, s.191-266.

⁵⁴ Tekâsür sûresi (102): 3-4.

⁵⁵ İnşirâh sûresi (94): 5-6.

⁵⁶ Mü'min / Gâfir sûresi (40): 38-39.

⁵⁷ Aydınî, *age.*, s.112, 155; Mehmet Zihni Efendi, *el-Kavlul-Ceyyid fi Şerhi Ebyâti't-Telhis ve Şerhayhi ve Hâşiyeti's-Seyyid*, İstanbul, 1304, s.191-192, 287; Abdünnâfi İffet Efendi, *en-Nef'u'l-Muavvel fi Tercemeti't-Telhis ve'l-Mutavvel*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1289, I, 309.

⁵⁸ Nahl sûresi (16): 110.

⁵⁹ Nahl sûresi (16): 110.

2. Atasözü gibi yaygınlaşmamış olanlar:

• (ذَلِكَ جَزَائُهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكُفْرَ) “Nankörlük ettikleri için onları böyle cezalandırdık. Biz nankörden başkasını cezalandırır mıyız!”⁶⁹ Âyetin ikinci kısmı mana itibarıyla öncesindeki cümleyle ilgili olup ondan bağımsız bir manası olmadığı için atasözü gibi yaygınlaşmamıştır. Çünkü ceza lafız hem sevap verme hem de cezalandırma anlamında kullanılırken burada her iki lafız da cezalandırma anlamında kullanılmıştır. Yine burada da tezyîl ifadesi birinci cümlelerin manasını pekiştirmek için gelmiştir.

• (أُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ) “İşte onların amelleri dünyada da ahirette de boşa gitmiştir. Ve onlar hüsrana uğrayanların ta kendileridir.”⁷⁰ Âyetin ikinci kısmı yani "Ve onlar hüsrana uğrayanların ta kendileridir" ifadesi tezyîl olup, önceki cümlelerin manasını tekit için gelmiştir.

7. İhtirâs:

Buna *tekmîl* de denir. Maksadın tersine bir intiba (vehim) verebilecek sözde, o intibayı ortadan kaldıracak bir sözün getirilmesidir. Yani cümleyi yanlış anlaşılmayı giderecek bir sözle tamamlamaktır. Bu söz de bazen cümle arasında, bazen de cümle sonunda gelmektedir. İhtirâs, maksadın açık ve net bir şekilde ifade edilmesi ve herhangi bir anlam kargaşasına ve yanlış anlaşılmaya mahal bırakmaması açısından önemli bir sanattır.⁷¹

Örnekler:

• (فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ) “Allah onların yerine öyle bir topluluk getirir ki, Allah onları sever, onlar da Allahı severler. Onlar müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı güçlü ve onurludurlar.”⁷² Bu ayet-i kerimde Allah’ın sevdiği kimselerin mü’minlere karşı alçak gönüllü olduğu zikredilmiştir. Eğer peşinden gelen “kâfirlere karşı da onurlu ve güçlüdürler” ifadesi olmasaydı mü’minlere karşı olan alçakgönüllülüklerinin zayıflık ve güçsüzlükten kaynaklanabileceği intibası ortaya çıkacaktı. Son ifadeyle onların güçlü kimseler olduğu zikredilerek bu intiba ortadan kalkmıştır. Burada "Onlar müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı güçlü ve onurludurlar" kısmında *mukâbele sanatı* da vardır.

• (فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ رُبُّكُمْ تُو رَحْمَةً وَأَسِعَةً وَلَا يَرُدُّ بِأَسْئَةٍ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ) “Eğer seni yalanlarsa de ki: Rabbiniz geniş bir rahmet sahibidir. Bununla beraber O’nun azabı, suçlular topluluğundan geri çevrilmez.”⁷³ Bu ayet-i kerimde de son cümle ile yanlış intiba ortadan kalkmış, mana tamamlanmıştır. Çünkü Hz. Peygamber (sav)’e kendisini yalanlayan kimselere sadece “Rabbiniz geniş bir rahmet sahibidir” demesi emredilmiş olsaydı o zaman peygamberi yalanlayanların da affedileceği gibi bir intiba ortaya çıkacaktı. Ancak “Bununla beraber O’nun azabı, suçlular topluluğundan geri çevrilmez” ifadesiyle bu yanlış intiba ortadan kaldırılmıştır.

• (حَتَّىٰ إِذَا تَوَّأَوْا عَلَىٰ وَادِي النَّمْلِ قَالَتْ نَمْلَةٌ يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمَانُ وَجُنُودُهُ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ) “Nihayet Karınca vâdisine geldikleri zaman, bir karınca: Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin; Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesin! dedi.”⁷⁴ Yine burada da son cümle ile yanlış intiba ortadan kalkmış, mana tamamlanmıştır. Karınca da bilmektedir ki bir peygamber bir karınca da olsa bilerek asla ona zarar vermez. Bu ifadeyle bir peygamberin bilerek herhangi bir haksızlık yapmayacağı belirtilmiştir.

• (لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ) “Müminlerden - özür sahibi olanlar dışında- oturanlarla malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler bir olmaz.”⁷⁵ Burada ise “özür sahibi olanlar dışında” ifadesiyle yanlış anlaşılma ortadan kaldırılmıştır. Bu ifade olmasaydı o zaman hastalık vb. bir mazeretten dolayı cihada katılamayanların vebal altında olduğu gibi bir hüküm ortaya çıkacaktı.

• (وَاصْنُمُ يَدَكُمْ إِلَىٰ جَنَاحِكُمْ تُخْرُجُ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ آيَةٌ أُخْرَىٰ) “Bir de elini koltuğunun altına sok ki, bir başka mucize olmak üzere o, kusursuz ve lekesiz beyazlıkta çıksın.”⁷⁶ Bu ayette ise “kusursuz ve

⁶⁹ Sebe sûresi (34): 17.

⁷⁰ Tevbe sûresi (9): 69.

⁷¹ Kazvîni, *İzâh*, I, 202-205; Sübkî, *age.*, II, 127-128; Teftâzânî, *Muhtasar*, s.268; Aydınî, *age.*, s.159; Allân, *age.*, s.618-620; Atiyye, *age.*, s.314-332.

⁷² Mâide sûresi (5): 54.

⁷³ En’âm sûresi (6): 147.

⁷⁴ Neml sûresi (27): 18.

⁷⁵ Nisâ sûresi (4): 95.

⁷⁶ Taha sûresi (20): 22.

lekesiz” ifadesi eldeki parlak beyazlığın alaca hastalığı vb. bir hastalık ya da kusurdan dolayı olma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır.

• (فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّفْفُ مِنْ فَوْقِهِمْ) “Ve tavan, tepelerinden üzerlerine çöktü.”⁷⁷ Tavan zaten üstten çöktüğü halde burada "tepelere" şeklinde bir lafzın daha gelmesi manayı pekiştirmek içindir. Bu lafızla onların da o çöken tavanın altında olduğu ifade edilerek, diğer ihtimaller boşa çıkarılmıştır. Bu âyet aynı zamanda *ihtirâs* konusuna da örnektir.

8. Tetmîm:

Tetmîm, maksadın tersine bir intiba vermeyen sözde, bir nükteden dolayı, cümlenin temel unsurlarından olmayan bir ögenin söze eklenmesidir. Bunlar da mef’ûl, hâl, temyiz gibi öğelerdir. Birçok belâgat âlimine göre, eklenen bu lafız manayı güzelleştirmek, tamamlamak veya pekiştirmek ya da vezin uygunluğunu sağlamak gibi gayelerle kullanılır. Bu iki gayeden birincisi makbul iken, ikincisi yani sadece vezin uygunluğunu gözetererek söze fazladan bir lafız eklemek ise haşiv olacağı için bu, söz kusuru olarak kabul edilmiştir.⁷⁸

Örnekler:

• (سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا) “Bir gece, kulunu... götüren Allah noksan sıfatlardan münezzehtir.”⁷⁹ Bu âyetteki *أسْرَى* fiili zaten gece yürüyüşü anlamına gelmekte olup, nekra olan *لَيْلًا* zarfı bunun gecenin bir bölümünde meydana gelip, gecenin tamamında olmadığını göstermektedir.

• (وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ نَبِيرًا) “Erkek veya kadın, her kim de mümin olarak iyi işler yaparsa, işte onlar cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar.”⁸⁰ Bu âyetteki *أَوْ أُنْثَىٰ* ve *مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ* ifadeleri tetmîm için gelmiştir. Birincisiyle cennete girme hükmüne hem erkek hem de kadınların, ikincisiyle de sadece mü'min olanların dahil olduğu ifade edilerek "kim iyi işler yaparsa" hükmü daraltılmıştır.

• (إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ) “«Rabbimiz Allah'tır» deyip sonra da istikamet üzere, doğru yolda yürüyenler yok mu, işte onların üzerine melekler inip: «Hiç endişe etmeyin, hiç üzülmeyin ve size vâd edilen cennetle sevinin!» derler.”⁸¹ Bu âyette ise *اسْتَقَامُوا* fiili tetmim için gelmiştir. Çünkü meleklerin bu müjdesine ermek için sadece "Rabbimiz Allah'tır" demek yetmeyecektir. Bunu söyledikten sonra yaptığı amellerle dosdoğru yolda yürümek şartı da eklenmiştir.

• (وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ) “Gevşekliğe kapılmayın, üzülmeyin, eğer iman ediyorsanız elbette en üstün sizsiniz.”⁸² Bu âyette ise *إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ* ifadesi tetmim için gelmiştir. Bu ifadeyle üstünlük inanma şartına bağlanmıştır.

9. İ'tirâz:

İ'tirâz, peşpeşe gelen iki söz veya sadece bir sözün içerisinde, irabda mahalli olmayan bir veya daha fazla ara cümle getirmektir.⁸³

İtiraz cümlesi çeşitli gayelerle gelir. Bunlar şöyledir:

1. Tenzih ve ta'zim:

• (وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ الْبَنَاتَ - سُبْحَانَهُ - وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ) “Kızları Allah'a isnat ediyorlar - Allah bundan münezzehtir - Beğendikleri (erkek çocukları) da kendilerinin oluyor.”⁸⁴

• (رَبِّ إِي وَضَعْتُهَا أَنْتَى - وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعْتَ وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثَى - وَإِبي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ) “Rabbim! Onu kız doğurdum -Oysa Allah, onun ne doğurduğunu daha iyi bilir. (Beklediğin) erkek, (sana verilen) kız gibi

⁷⁷ Nahl sûresi (16): 26.

⁷⁸ İbn Reşîk, *age.*, II, 50; Kazvîni, *İzâh*, I, 205-206; Sübkî, *age.*, II, 128; Teftâzânî, *age.*, s.268; Aydınî, *age.*, s.160; Allân, *age.*, s.614-618; Atiyye, *age.*, s.371

⁷⁹ İsrâ sûresi (17): 1.

⁸⁰ Nisâ sûresi (4): 124.

⁸¹ Fussilet sûresi (41): 30.

⁸² Âl-i İmran sûresi (3): 139.

⁸³ Kazvîni, *İzâh*, I, 206-209; Sübkî, *age.*, II, 129-133; Teftâzânî, *age.*, s.269; Aydınî, *age.*, s.161; Allân, *age.*, s.635-637; Atiyye, *age.*, s.281-314.

⁸⁴ Nahl sûresi (16): 57.

olmaz.⁸⁵ - Ona Meryem adını verdim.”⁸⁶ Bu âyet-i kerîmede ise iki itiraz cümlesi gelmiştir. Birincisi وَاللَّهُ وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنثَى cümlesi, ikincisi ise Hz. Meryem'in özrü vardır. Fahreddin er-Râzî'ye göre Allah'ın Meryem'e hibe ettiği ettiği kız çocuğunun, Meryem'in istediği erkek çocuğundan daha üstün olması da muhtemeldir.⁸⁷

2. Durumu tasvir:

(وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكَ وَيَأْسَمَاءُ أَقْلِعِي - وَغِيضَ الْمَاءِ - وَفُضِيَ الْأَمْرُ - وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ - وَقِيلَ بُعْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ) (“Yere, «Suyunu çek!», göğe, «Ey gök sen de tut!» denildi. - Su çekildi, - iş de bitti; - gemi Cudi'ye oturdu. - «Haksızlık yapan millet Allah'ın rahmetinden uzak olsun» denildi.”⁸⁸ Burada üç itiraz cümlesiyle Nuh tufanının nasıl sona erdiği tasvir edilmiştir.

3. Dua: Avf b. Muhallim eş-Şeybânî (ö. 580)'nin şu beyti gibi.⁸⁹

إِنَّ التَّمَانِينَ - وَبُلْعَتَهَا - قَدْ أَحْوَجَتْ سَمْعِي إِلَى تَرْجَمَانٍ

Şüphesiz seksen yaş – Sen de ona eresin-

Kulağımı bir terciümana muhtaç etti.

4. Tenbih:

(الر كِتَابٌ أَحْكَمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ. أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ - إِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ وَيَسِيرٌ - وَأَنْ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ • (Elif, Lam, Ra. Bu Kitap, hikmet sahibi ve herşeyden haberdar olan Allah tarafından, Allah'tan başkasına kulluk etmeyiniz diye ayetleri kesin kılınmış, sonra da uzun uzadıya açıklanmış bir Kitap'dır. Ben size, O'nun tarafından gönderilmiş bir uyarıcı ve müjdeciyim. Rabbinizden mağfiret dileyin ve O'na tevbe edin ki, belli bir süreye kadar sizi güzelce geçindirsin ve her fazilet sahibine faziletinin karşılığını versin. Eğer yüz çevirirseniz o zaman ben doğrusu hakkınızda büyük günün azabından korkarım”⁹⁰ Bu âyette " Ben size, O'nun tarafından gönderilmiş bir uyarıcı ve müjdeciyim." şeklindeki itiraz cümlesiyle peygamberin uyarıcı ve müjdeleyici olduğu ifade edilerek tenbih ve uyarıda bulunulmuştur.

• Şairin şu beyti gibi:⁹¹

وَأَعْلَمُ - فَعِلْمُ الْمَرْءِ يَنْفَعُهُ - أَنْ سَوْفَ يَأْتِي كُلُّ مَا قَدَّرَا

Şunu bilesin ki – Çünkü kişinin bilgisi ona fayda sağlar -

Takdir edilen her şey başa gelecektir.

5. Yemin edilen şeyin büyüklüğünü pekiştirmek:

(فَلَا أَقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ. وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ) “Hayır; yıldızların yerleri üzerine yemin ederim; ki - bir bilseniz - bu ne büyük bir yemindir.”⁹² Bu âyet-i kerîmede ise itiraz cümlesi لَوْ تَعْلَمُونَ ifadesidir. Bununla yemin edilen hususun büyüklüğü tekit edilmiştir.

6. İki kişiden birisinin daha fazla hak sahibi olduğuna dikkat çekmek:

(وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ - حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَى وَهْنٍ وَفِصَالَهُ فِي عَامَيْنِ - أَنْ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ) “Biz insana, ana ve babasına karşı iyi davranmasını tavsiye etmişizdir. Annesi onu, güçsüzlükten güçsüzlüğe ugrayarak karnında taşımıştı. Çocuğun süten kesilmesi iki yıl içinde olur. Bana ve ana babana şükret diye tavsiyede bulunmuşuzdur.”⁹³ İtiraz cümlesiyle annenin daha fazla hak sahibi olduğuna işaret edilmiştir.

7. Aciz bırakma:

⁸⁵ Bu ifadenin Allah'a ait olması durumunda anlam yukarıdaki gibi verilmektedir. Bkz. Sâbûnî, *age.*, I, 181. Bununla birlikte sözün Meryem'in annesine ait olma ihtimali de vardır. Bu durumda Meryem'in annesi, bu ifadeyle, erkeğin kızıdan farklı olacağı anlayışıyla üzüntüsünü belirtmiştir. bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî el-Ensârî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1985, IV, 68.

⁸⁶ Âli İmrân sûresi (3): 36.

⁸⁷ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr ev Mefâtihu'l-Gayb*, Mektebetü'l-İmân, Kahire 1412 / 1992, IV, 185; Atiyye, s.304.

⁸⁸ Hud sûresi (11): 44.

⁸⁹ Seâlibî, *Simâru'l-Kulûb fi'l-Mudâf ve'l-Mensûb*, nşr. M. Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Meârif, Kahire, 1965, s.610; Kazvîni, *Îzâh*, I, 206; Teftâzânî, *Muhtasar*, s.269; Aydınî, *age.*, s.163.

⁹⁰ Hud sûresi (11): 1-3.

⁹¹ Kazvîni, *Îzâh*, I, 206; Teftâzânî, *Muhtasar*, s. 269; Aydınî, *age.*, s.163.

⁹² Vâkıa sûresi (56): 75-76.

⁹³ Lokman sûresi (31): 14.

(فَاتَّقُوا النَّارَ) “Bunu yapamazsınız -ki elbette yapamayacaksınız- (yakıtı, insan ve taş olan cehennem) ateş(in)den sakının.”⁹⁴ Bu âyet-i kerîmede وَلَنْ تَفْعَلُوا kısmı itiraz cümlesidir. Bu cümleyle Kur’ân’ı inkar eden muhatapların onun bir sûresinin dahi benzerini getirmekten aciz oldukları ifade edilmiştir.

8. Övgü:

الشَّيْخُ عَبْدِ الْقَاهِرِ - نِعْمَ الْعَلَمَةُ - قَدْ وَضَعَ فَنَّ الْبَلَاغَةَ. “Şeyh Abdülkâhir – Ne güzel âlimdir- belagat ilmini kurmuştur.”

9. Yergi:

أَبُو الطَّيِّبِ - بئسَ الفَصِيحُ - قَدْ ادَّعَى النُّبُوَّةَ. “Ebu’t-Tayyib – Ne kötü fasih biriddir- peygamberlik iddiasında bulunmuştur.”

10. Tıbâk vb. edebî sanatlar riyet. Mütenebbî'nin şu beyti gibi:⁹⁵

وَحُفُوقُ قَلْبٍ لَوْ رَأَيْتَ لَهَيْبَهُ - يَا جَنَّتِي! - لَرَأَيْتَ فِيهِ جَهَنَّمَ

Kalbimin atışındaki ateşi görseydin

- Ey Cennetim! – Ondaki Cehennem de görürdün.

Sevgiliden şefkat ve acımanın talep edildiği bu beyitte Cennet ve Cehennem kelimeleri arasında tıbâk sanatı vardır.

Not: İtiraz cümlesi misallerde de görüldüğü gibi bir nükteye binaen vâv ve fâ harfleriyle de başlayabilir.

10. Eşanlamlılık

Bir şeyi birkaç şekilde ifade etmek amacıyla eşanlamlı öğeler kullanmak da itnâb kabul edilmiştir. Bundan maksat mananın pekiştirilmesi ve ifadeye kuvvet kazandırılmasıdır.

Örnekler:

• (إِنَّمَا أَشْكُو بِنِّي وَخَزْنِي إِلَى اللَّهِ) “Ben tasa ve üzüntümü ancak Allah’a arz ederim.”⁹⁶ Burada بئس ve خزن kelimeleri “üzüntü” manasında eşanlamlı lafızlardır.

• (وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا) “Her kim, mümin olarak iyi olan işlerden yaparsa, artık o, ne zulümden ne de hakkının çiğnenmesinden korkar.”⁹⁷ Burada ise ظلم ve هضم kelimeleri “zulüm” manasında eşanlamlı lafızlardır.

• (لَا تَرَى فِيهَا عِوَجًا وَلَا أَمْتًا) “Onda ne bir eğrilik ne bir yumruluk göreceksin.”⁹⁸ Burada عوج ve أمت kelimeleri “eğrilik” manasında eşanlamlı lafızlardır.

11. Nefy – İsbât (Olumsuzluk-Olumluluk):

Maksadı, önce olumlu, peşinden de olumsuz bir cümleyle ya da tam tersi olarak önce olumsuz, sonra da olumlu cümle kurmak suretiyle ifade etmek de itnâb sayılmaktadır.

Örnek:

(لَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أَنْ يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ. إِنَّمَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَرْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَمَنْ فِي رَبِّهِمْ يَتَرَدَّدُونَ)

“Allah’a ve âhîret gününe iman edenler, mallarıyla ve canlarıyla cihad etmekten geri kalmak için senden izin istemezler. Allah, kendine karşı gelmekten sakınanları çok iyi bilendir. Ancak Allah’a ve ahîret gününe inanmayan, kalpleri şüpheye düşüp kendileri de o şüphelerinin içinde bocalayan kimseler senden izin isterler.”⁹⁹ Âyette استأذن fiilinin önce olumsuz (لَا يَسْتَأْذِنُكَ) daha sonra da olumlusu (يَسْتَأْذِنُكَ) kullanılmıştır.

⁹⁴ Bakara sûresi (2): 24.

⁹⁵ Abdurrahman el-Berkûkî, *Şerhu Dîvani'l-Mütenebbî*, Beyrut 1979, IV, 143; Kazvîni, *Îzâh*, I, 207; Aydınî, *age.*, s.165.

⁹⁶ Yûsuf sûresi (12): 86.

⁹⁷ Tâhâ sûresi (20): 112.

⁹⁸ Yûsuf sûresi (12): 86.

⁹⁹ Tâhâ sûresi (20): 107.

12. Teşbih

Maksadı ifade ettikten sonra onu teşbihlerle desteklemek de itnâb olarak kabul edilmiştir. Buhturî'nin Feth b. Hâkân'ı methettiği şu beyitlerinde olduğu gibi:¹⁰⁰

تَرَدَّدَ فِي خُلُقِي سُودِدٍ سَمَاحًا مَرَجِي وَبَاسًا مَهِيْبًا
فَكَالسَيْفِ إِنَّ جِنَّةَ صَارِحًا وَكَالْبَحْرِ إِنَّ جِنَّةَ مُسْتَهْبِيَا

Liderliğin iki güzel huyu onda görünmektedir:

Kâh umut kapısı cömertlik, kâh korku salan yiğitlik.

Karşısına nâra atarak çıkarsan o bir kılıç gibidir,

Ondan yardım dileyerek çıkarsan da bir deniz gibidir o.

Şair ilk beyitte Feth b. Hâkân'ın hem cömert hem de yiğit birisi olduğu zikretmiştir. İkinci beyitte ise bu iki özelliği teşbihlerle kuvvetlendirmek suretiyle itnâb yoluna gitmiştir. Kur'ân'da bu tür teşbihe uygun bir misal tespit edemedik.

13. Tard ve akis:

Tard ve akis, ifadede kullanılan iki cümlelerin birinin lafzının diğerinin manasını karşılmasıdır. Bundan maksat manaya kuvvet kazandırmaktır.¹⁰¹

Örnek:

(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هُوَ أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ)

“Ey inananlar! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. Onun başında, acımasız, güçlü, Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve emredildiklerini yapan melekler vardır.”¹⁰²

Bu ayetin sonunda melekler için iki özellik zikredilmektedir: 1. Allah'ın emirlerine karşı gelmemeleri. 2. Kendilerine emredilene yapmaları.

Birincisi yani Allah'ın emrettiği şeylere karşı gelmemelerinin manası emrettiği şeyleri yapmaları demektir. Bu da ikinci cümlelerin manasıyla örtüşmektedir. İkincisi yani Allah'ın emrettiği şeyleri yapmaları da O'na karşı gelmemeleri manasında olup bu da birinci cümlelerin manasıyla örtüşmektedir.

14. Zamir yerine isim gelmesi:

Zamirler, maksadın en kısa yolla ifadesi yani sözü uzatmamak için kullanılır. Ancak bazı gayelerle zamir gelmesi gereken yerde isim tercih edilir. Bu yolla ifadenin pekiştirilmesi, maksadın muhatabın zihnine iyice yerleştirilmesi, bir şeyin yüceltmesi ya da alçaltılması, korkuyu artırmak, zikrederek haz duyma gib gayelerle başvurulur. Kur'ân-ı Kerim'de bu üslûba ait örnekler çoktur.¹⁰³

• (فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ) “Bir şeye kesin karar verince de artık Allah'a güven.”¹⁰⁴ Bu âyeti kerîmede “عَلَى /bana” yerine Allah ismi açıkça gelmiştir. Burada maksat emri pekiştirmektir.

• (قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ. اللَّهُ الصَّمَدُ) “De ki : O Allah birdir. Herkes Allah'a muhtaçtır.”¹⁰⁵ Önceki âyette Allah ismi geçtiği için yerine zamir gelebilirdi. Buradaki maksat ise müsnedün ileyih olan Allah lafzını muhatabın zihnine iyice yerleştirmektir.

• (وَإِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلُودُونَ أَسِنَّتَهُمْ بِالْكِتَابِ لِغَشْبُوهُ مِنْ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنْ عِنْدِ (وَأَنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلُودُونَ أَسِنَّتَهُمْ بِالْكِتَابِ لِغَشْبُوهُ مِنْ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنْ عِنْدِ) “Ehl-i kitaptan bir gurup, okuduklarını kitaptan sanasınız diye kitabı okurken dillerini eğip bükler. Halbuki okudukları Kitap'tan değildir. Söyledikleri Allah katından olmadığı halde: Bu Allah katındandır, derler. Onlar bile bile Allah'a iftira ediyorlar.”¹⁰⁶ Bu âyette ise iki

¹⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *age.*, II, 127; Durmuş, *a.g.mad.*, XIX, 218.

¹⁰¹ Meydânî, *age.*, s. 91.

¹⁰² Tahrim sûresi (66): 6.

¹⁰³ Suyûtî, *age.*, II, 156; Meydânî, *age.*, II 98; Abbâs, *age.*, s.504.

¹⁰⁴ Âli İmrân sûresi (3): 159.

¹⁰⁵ İhlas sûresi (112): 2.

¹⁰⁶ Âli-i İmrân sûresi (3): 78.

yerde zamir yerine isim kullanılmıştır. Birinci *الْكِتَابِ* lafzı, ikincisi ise *الله* lafzıdır. Maksat mananın pekiştirilmesidir.

• (*وَبِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَّلَ*) “Biz Kur’ân’ı hak olarak indirdik. O da hakkın ve gerçeğin ta kendisi olarak indi.”¹⁰⁷ Burada ise manayı pekiştirmek ve vurgu maksadıyla *الْحَقِّ* lafzı tekrar kullanılmıştır.

15. Ta‘lîl:

Ta‘lîl, bir şeyin sebebinin zikredilmesi demektir. Bir şeyin doğruluğunu, fayda ya da zararını ortaya koymak maksadıyla onun sebebinin açıklamak da itnâb çeşitlerindedir.¹⁰⁸

Örnekler:

• (*يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ*) “Ey iman edenler! (Savaş esnasında) karşı karşıya geldiğiniz düşman birliğine karşı sebat edin ve Allah’ı çok zikredin ki felah bulasınız.”¹⁰⁹ Bu ayette *لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ* ifade *لِفَلْحِهِمْ* "felaha ermaniz için" manasında olup burası olmasa da cümle tamamdır. Fakat bu kısım talep edilen işlerin yapılmasına sebep olarak zikredilmiştir.

• (*وَمَنْ جَاهَدَ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ*) “Cihad eden, ancak kendisi için cihad etmiş olur. Şüphesiz Allah, âlemlerden müstağnîdir. (O’nun hiçbir şeye ihtiyacı yoktur).”¹¹⁰ Bu ayette ise *إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ* kısmı ta‘lîl olarak gelmiştir. Ayet cihad eden kimsenin bunun karşılığında Allah’tan sevap alarak aslında kendisi için cihad ettiği, yaptığı cihadın Allah’ın mülküne hiçbir şey katmayacağı, çünkü Allah’ın hiçbir şeye muhtaç olmadığı manasına gelmektedir.

16. Tefsir:

Tefsir, önce geçen sözdeki kapalılık veya karışıklığı gidermek manasıyla getirilen ögedir.¹¹¹

Örnekler:

• (*إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا. إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا. وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا*) “İnsan gerçekten pek huysuz yaratılmıştır: Başına bir fenalık gelince feryat eder. Ona imkân verildiğinde ise cimri kesilir.”¹¹² Burada ilk ayette insana ait olarak zikredilen huysuzluğun (*هَلُوعًا*) ne olduğu peşinden gelen iki ayette (*إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ*) (*وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا*) tefsir edilmiştir.

• (*وَإِذْ نَجَّيْنَاكَ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُم سُوءَ الْعَذَابِ يُدَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ*) “Hatırlayın ki, sizi, Firavun ailesinden kurtardık. Çünkü onlar size azabın en kötüsünü reva görüyorlar, yeni doğan erkek çocuklarınızı kesiyorlar, (fenalık için) kızlarınızı hayatta bırakıyorlardı. Aslında o size reva görülenlerde Rabbinizden büyük bir imtihan vardı.”¹¹³ Bu ayette ise ilk başta zikredilen en kötü azabın (*يُسُومُونَكُم سُوءَ الْعَذَابِ*) ne olduğu peşinden gelen ifadelerle açıklanmaktadır (*يُدَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ*).

17. Tekit

Tekit, öncesinde gelen kelimenin manasını pekiştiren lafızdır. Bu da lafzın tekrarıyla olabileceği gibi, *كُلُّ، نَفْسٌ، جَمِيعٌ* vb. bazı kelimelerle de meydana gelir.

Bir sözde muhatabın bilgi durumuna göre tekitli ifade kullanılması yerine göre güzel, yerine göre zorunlu bazen de gereksizdir. Meselâ muhatap bir konu hakkında hiçbir bilgi sahibi değilse bu durumda verilen bilgidен şüphe duymaz. Bu nedenle bu tür hallerde tekitli ifade kullanmak uygun olmaz ve gereksiz yere söz uzatılmış olur. Bunun yanında muhatabın, haberin doğruluğuyla ilgili tereddüt ve şüphesinin olması ve işin hakikatini öğrenmek istemesi halinde ise tekitli ifade kullanmak güzel olur. Muhatabın bir haberi inkar etmesi durumunda ise tekitli ifade kullanmak zorunlu olur. Bu konu meânî ilminde haberî cümle başlığı altında incelenir. Ancak bir ifadede kullanılan tekit lafzı, cümlede belirli bir gayeye yönelik olarak fazladan kullanılmışsa bu konu itnâba dahildir.

Tekit başlıca şu yerlerde yapılır:¹¹⁴

1. Muhatabın bir konuda tereddüt veya şüphesinin olması.

¹⁰⁷ İsrâ sûresi (17): 105.

¹⁰⁸ Suyûtî, *age.*, II, 163; Meydânî, *age.*, II 93.

¹⁰⁹ Enfâl sûresi (8): 45.

¹¹⁰ Ankebut sûresi (29): 6.

¹¹¹ Suyûtî, *age.*, II, 156; Meydânî, *age.*, II 96.

¹¹² Meâric sûresi (70): 19-21.

¹¹³ Bakara sûresi (2): 49.

¹¹⁴ Meydânî, *age.*, II 111-112.

2. Muhatabın bir konuyu inkar etmesi.

3. Bazı sebeplerle muhatabın bir konuyu tereddüt veya inkar eden kişi konumunda kabul edilmesi.

4. Mecaz ihtimalini ortadan kaldırmak.

5. Bir şeye teşvik etmek.

6. Bir şeyden sakındırmak.

Bir itnâb çeşidi olan tekit şu yollarla yapılır:

Zâid kelimeler, tekit harfleri, lafzî tekit, manevî tekit, âmîlini tekit eden mastar (mef'ûlü mutlak) ve tekit ifade eden hâl.¹¹⁵

1. Zâid kelimeler

Zâidlik, bir kelimenin aslı anlamından sıyrılarak tekit vb. gayelerle cümlede yer almasıdır. Zâid kelimeler cümleden düşürüldüğünde bu gayeler gerçekleşmez. Zâid kelimeler denince isim, fiil ve harfler kastedilmektedir. Bunlar içerisinde en fazla, harfler zâid olarak kullanılırken, ikinci sırada fiiller ve son sırada ise isimler zâid olarak gelmektedir. Ali Necdi Nâsîf'a göre zâid kelimeler cümlenin manasını pekiştirir, sözü güzelleştirir ve daha belîğ hale getirir. Ona göre zâid harfler, farz ibadetlerin yanında birer tamamlayıcı durumda olan nâfile ibadetler gibidir. Yani zâidlik, gereksiz bir fazlalık değil, kelimelerin bir takım edebî ve belâğî gayelerle bilinçli olarak kullanılması durumudur.¹¹⁶ İbn Cinnî'ye göre ise Arapça'da söze eklenen her zâid harf, cümlenin tekrarı yerindedir.¹¹⁷

a. Harfler:

Başlıca zâid harfler şunlardır: - لا - من - ما - اللام - الكاف - في - الباء - الفاء - في - الكاف - اللام - ما - من - لا - الواو

Örnekler:¹¹⁸

• (فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ أَلْقَاهُ عَلَى وَجْهِهِ فَارْتَدَّ بَصِيرًا) “Müjdecî gelir gelmez gömleği onun yüzüne attı da gözleri hemen açılıverdi.”¹¹⁹ Bu âyette gelen أَنْ harfi zâid olup manayı pekiştirmektedir. Burada zâid harf, ifadeye gecikme ve bekleme olmaması yönünde bir anlam kazandırmaktadır. Yani لَمَّا 'dan sonra gelen أَنْ harfi tekit ifade ederek iki fiilin aralıksız olarak peşpeşe meydana geldiğini bildirir.¹²⁰

• (أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ) “Allah, kuluna yetmez mi?”¹²¹ Burada bâ harfi manayı pekiştirmek için gelmiş olup zâiddir. Olumlu cümlelerde lâm harfinin tekit ifade ettiği gibi, olumsuz cümlelerde de لَيْسَ ve مَا 'nın haberinin başında gelen bâ harfinin de tekit bildirdiğini söyler.¹²² Kur'ân-ı Kerim'de "bâ" harfi 22 yerde لَيْسَ 'nin, 19 yerde de مَا 'nın haberinin başında zâid olarak gelmiştir.¹²³

• (غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ) “Gazaba uğrayanların ve de sapıtanların yoluna değil.”¹²⁴ Burada ise لا harfi zâid olup manayı pekiştirmek için gelmiştir.¹²⁵

• (حَتَّىٰ إِذَا مَا جَاءُوهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ) “Sonunda oraya varır varmaz, kulakları, gözleri ve derileri, yaptıkları hakkında onların aleyhinde şahidlik ederler.”¹²⁶ Bu âyette olduğu gibi "mâ" harfi izâ'dan sonra zâid olarak gelir ve manayı pekiştirir. Zemahşerî'ye göre burada zâid olan "mâ" harfi manayı pekiştirmektedir ve Allah düşmanlarının ateşe sevkedilmeleriyle azalarının aleyhlerine

¹¹⁵ Suyûtî, *age.*, II, 139-144; Meydânî, *age.*, II, 106-111; Durmuş, *a.g.mad.*, XIX, 218-219.

¹¹⁶ Ali Necdi Nâsîf, "Min Vahyi'z-Ziyâde fi'l-Kur'âni'l-Kerim", *Mecelletü Mecmei'l-Lugati'l-Arabiyye*, Kahire 1401 / 1981, C 47, s.43; Ahmet Yüksel, "Dilbilim Açısından Kur'ân'da Zâid Harfler", *İslâmî Araştırmalar*", C 17, S 3, 2004, s.172.

¹¹⁷ Suyûtî, *age.*, II, 142; Durmuş, *a.g.mad.*, XIX, 218; el-Hasan b. Kâsım el-Murâdî, *el-Cene'd-Dânî fi Hurûfi'l-Meânî*, nşr. Fahrüddin Kabâve – M. Nedim Fâdıl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, s. 87.

¹¹⁸ Zâid harflerle ilgili geniş bilgi için bk. Ahmet Yüksel, Biçim, Anlam ve İmlâ Yönüyle Arapçada Zâidlik, Etüt Yay., Samsun 2005, 102-137; *agm.*, s.171-183.

¹¹⁹ Yûsuf sûresi (12): 96.

¹²⁰ Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzîl, ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vîl*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavviz, Mektebetü'l-Ubeykan, Riyad, 1418 / 1998, IV, 548; Yüksel, *agm.*, s.174.

¹²¹ Zümer sûresi (39): 36.

¹²² Suyûtî, *age.*, II, 142; Durmuş, *a.g.mad.*, XIX, 218.

¹²³ Yüksel, *agm.*, s.176.

¹²⁴ Mâide sûresi (5): 19.

¹²⁵ Derviş, *age.*, I, 31; Atiyye, *age.*, s.438.

¹²⁶ Fussilet sûresi (41): 20.

şahitlik yapmaları aynı zamandır.¹²⁷ "Mâ" harfi ayrıca اَيَّا - اَيْنَ - اِنَّ - اِنْ gibi edatlardan sonra da zâid olarak gelir.¹²⁸

• (مَا جَاءَنَا مِنْ بَشِيرٍ وَلَا نَذِيرٍ) “Bize hiç müjdeleyici ve uyarıcı gelmedi.”¹²⁹ Burada ise "min" harfi zâid olup manayı pekiştirmek için gelmiştir. Nahiv âlimlerinin çoğunluğuna göre "min" harfinin zâid olması için iki şart gereklidir: Birincisi kendisinden önce olumsuzluk (nefy), yasaklama (nehy) veya هَلْ soru edatının bulunması, ikincisi de sonrasında gelen kelimenin nekra olmasıdır.¹³⁰

b. Zâid fiiller

Fiiller içerisinde daha çok nâkis bir fiil olan كَانَ zâid olarak kullanılmaktadır.¹³¹

Örnek:

(كَيْفَ نُلْكُم مِّنْ كَانٍ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا) “Biz beşikteki çocukla nasıl konuşabiliriz?”¹³² Burada كَانَ fiili manayı pekiştirmek için zâid olarak gelmiştir.

c. Zâid isimler

Nahiv âlimlerinin çoğuna göre isimler zâid olarak kullanılmaz. Ancak tefsirlerde aşağıdaki âyette geçen مِثْل kelimesinin zâid olduğu zikredilmektedir.¹³³

(فَإِنِ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ فَقَدْ اهْتَدَوْا) “Eğer onlar da sizin inandığınız gibi inanırlarsa doğru yolu bulmuş olurlar.”¹³⁴ Bu âyette مِثْل kelimesi zâid olarak gelmiş ve manayı pekiştirmektedir.

2. Tekit harfleri

Bir sözün tekit ifade etmesinde en yaygın ve meşhur yöntem bazı tekit harf ve edatlarının kullanılmasıdır. Cümleler اِنَّ، اَنْ، اِنَّمَا، şart ifade eden emmâ (أَمَّا)، ibtidâ lâmi (لِ)، tenbih harfleri (هَآ، أَلَا، يَا) (هَآ، أَلَا، يَا) zâid harfler (مِنْ، بَ، vb.), yemin, tekit nûnu gibi harf ve edatlarla tekit edilir.¹³⁵

3. Lafzî tekit

Lafzî tekit herhangi bir lafız veya ifadenin tekrar edilmesiyle meydana gelen tekit türüdür. Bu da isim, fiil ve harfin tekrarıyla olabileceği gibi, cümlenin tekrarıyla da gerçekleşir. Bundan maksat manayı pekiştirmek suretiyle muhatabın zihnindeki şüpheleri ortadan kaldırmaktır.¹³⁶

Örnekler:

1. İsim:

(كَلَّا إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا دَكًّا) “Ama yer, çarpılıp paralandığı zaman.”¹³⁷ Bu âyette bazı âlimlere göre ikinci mastar tekit için gelmiştir.¹³⁸

2. Fiil:

(فَمَهِّلِ الْكَافِرِينَ أَمْهَلُهُمْ رُوَيْدًا) “Kâfirlere mühlet ver, onları biraz kendi hallerine bırak.”¹³⁹ Bu âyette ise مَهِّلْ ve مَهِّلْ fiilleri tekrar edilmiştir.

3. Harf:

(وَأَمَّا الَّذِينَ سُعِدُوا فَفِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا) “Mesud olanlar ise cennettedirler, orada temelli kalacaklardır.”¹⁴⁰ Bu âyette فِي harfi tekrar edilmiştir.

¹²⁷ Zemahşerî, *age.*, V, 378.

¹²⁸ Yüksel, *agm.*, s.178-179.

¹²⁹ Mâide sûresi (5): 19.

¹³⁰ Murâdî, s.317; Yüksel, *agm.*, s.179.

¹³¹ Suyûtî, *age.*, II, 142.

¹³² Meryem sûresi (19): 29.

¹³³ Suyûtî, *age.*, II, 142. Aynı durum Bakara sûresi 23. ayetteki مِثْل lafzı için de geçerlidir.

¹³⁴ Bakara sûresi (2): 137.

¹³⁵ Suyûtî, *age.*, II, 139-140; Hâşimî, *age.*, s. 60.

¹³⁶ Suyûtî, *age.*, II, 143; Meydânî, *age.*, II, 109; Kara, *agm.*, s.367-368.

¹³⁷ Fecr sûresi (89): 21.

¹³⁸ Burada دَكًّا دَكًّا ifadesini bütün olarak hâl kabul eden âlimler de vardır. Bu durumda âyetin manası " Ama yeryüzü parça parça döküldüğü zaman" şeklinde olmaktadır. Muhyiddin ed-Derîvîş, *l'râbu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Beyânühü*, Dâru İbni Kesîr, Beyrut, 1999, VIII, 310.

¹³⁹ Târik sûresi (86): 17.

¹⁴⁰ Hud sûresi (11): 108.

6. Tekit ifade eden hâl

Hâl, fiilin meydana geldiği sırada fâilin, mef'ûlün veya o anın durumunu açıklayan cümle ögesidir. Türkçe'de buna *durum zarfı* denir. Bu tür hâlden maksat, cümleden çıkarıldığında anlam bozulmasının olmadığı ifadededir. Bu hâl olmadan da cümle bir mana ifade etmektedir.¹⁵¹

• (وَلَا تَعْتَوُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ) “Yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın.”¹⁵² Bu âyette ise hâl olarak gelen مُفْسِدِينَ lafzı manayı pekiştirmektedir.

• (وَأَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولًا) “Seni insanlara peygamber gönderdik.”¹⁵³ Bu âyette ise hâl olarak gelen رَسُولًا kelimesiyle tekit meydana gelmiştir.

18. Sıfat

Sıfat, kendinden önce gelen ismi niteleyen lafızdır. Söze açıklık kazandırma, övgü, yergi, manayı pekiştirme vb. sebeplerle ifadeye fazladan sıfat eklenmesi de itnâb kabul edilmektedir.¹⁵⁴

Örnekler:

• (فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ النَّبِيِّ الْأَمِيِّ الَّذِي يُوْمِنُ بِاللَّهِ وَكَلِمَاتِهِ وَاتَّبِعُوهُ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ) “Öyle ise Allah'a ve ümmî Peygamber olan Resûlüne -ki o, Allah'a ve onun sözlerine inanır- iman edin ve O'na uyun ki doğru yolu bulasınız.”¹⁵⁵ Bu ayette "resûl" olarak zikredilen Hz. Peygamber (sav)'in sıfatı olarak "nebi" lafzı da getirilmiştir. Maksat Hz. Peygamber'in hem "resûl" hem de "nebi" olduğu zikredilmek sûretiyle onun peygamberliğini vurgulamaktır.

• (فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ) “Artık Sûr'a bir defa üflendiğinde.”¹⁵⁶ Burada geçen نَفْخَةٌ lafzı "bir üfürüş" manasına da gelebildiği halde peşinden وَاحِدَةٌ "tek" sıfatı zikredilmiştir. Çünkü bu kalıp cins isim olarak hem tekil hem de çoğul için de kullanılabilir. Bu sıfatın getirilmesinden maksat üfürüşün bir kere olacağı noktasında diğer ihtimalleri ortadan kaldırmaktır.

• (وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أُمَّتًا لَكُمْ) “Yerde yürüyen hayvanlar ve kanatlarıyla uçan kuşlar da ancak sizin gibi birer topluluklardır.”¹⁵⁷ Bu ayette ise kuşlar için "kanatlarıyla uçan" sıfatı kullanılmıştır. Bundan maksat طَائِر lafzının "kuş" anlamında olduğunun pekiştirilmesidir. Çünkü lafız, mecâzî olarak başka anlamlar için de kullanılabilir.

19. Bedel

Bedel, öncesinde geçen kelimeyi açıklayan ve pekiştiren lafızdır.¹⁵⁸

(أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ. صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ، غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ)

“Bize doğru yola ilet. Nimet verdiklerinin yoluna, gazabına uğrayan ve saptıranlarınkine değil.”¹⁵⁹

Bu âyette اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ifadesinin bedelidir. Maksat manaya açıklık kazandırmaktır.

20. Atf-ı beyân

Atf-ı beyân, öncesinde geçen kelimeyi açıklayan lafız olup, genelde camid isim olarak gelir.¹⁶⁰

Örnek:

(جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ) “Allah kutsal ev olan Kabe'yi...kılmıştır.”¹⁶¹ Bu âyetteki atf-ı beyân الْبَيْتَ الْحَرَامَ “kutsal ev” ifadesi olup, Ka'be'yi övgü ve onun kutsallığını beyan maksadıyla gelmiştir.

¹⁵¹ Suyûtî, *age.*, II, 144; Meydânî, *age.*, II, 110-111; Kara, *agm.*, s.368.

¹⁵² Bakara sûresi (2): 60.

¹⁵³ Nisa sûresi (4): 79.

¹⁵⁴ Suyûtî, *age.*, II, 150-152; Meydânî, *age.*, II 114-117.

¹⁵⁵ A'râf sûresi (7): 158.

¹⁵⁶ Hâkka sûresi (69): 13.

¹⁵⁷ En'âm sûresi (6): 38.

¹⁵⁸ Suyûtî, *age.*, II, 152; Meydânî, *age.*, II 117.

¹⁵⁹ Fatıha sûresi (1): 6-7.

¹⁶⁰ Suyûtî, *age.*, II, 153; Meydânî, *age.*, II 117.

¹⁶¹ Maide sûresi (5): 97.

21. İstiksâ:

İstiksâ, bir sözün maksadı, ayrıntılı bir şekilde bütün yönleriyle ifade etmesidir. Buna *itmâb bi'l-bast* ismi de verilmiştir. İstiksâ diğer itmâb çeşitlerinden farklıdır. Çünkü diğerlerinde söze fazladan bir ögenin eklenmesi sözkonusu iken istiksâda böyle bir durum mevcut değildir. Bu yola daha çok tasvir ve methiyelerde başvurulur.¹⁶²

Örnekler:

(إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَنَىٰ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ)

“Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde, insanlara yararlı şeylerle denizde süzülen gemilerde, Allah'ın gökten indirip yeri ölümünden sonra dirilttiği suda, her türlü canlıyı orada yaymasında, rüzgarları ve yerle gök arasında emre amade duran bulutları döndürmesinde, düşünen kimseler için elbette deliller vardır.”¹⁶³

Rivâyete göre Mekkeli müşrikler, Hz. Peygamber (sav)'den Allah'ın varlığı ve birliğini gösteren bir mucize istemişler, bunun üzerine de bu âyet inmiştir.¹⁶⁴ Bu âyette gökler, yer, gece, gündüz, gemilerin yüzmesi, yağmur, yerin yeşermesi, canlıların yaratılması, rüzgar, bulut gibi hususların yaratılışındaki hikmetlerin düşünülmesi emredilmekte, bunların Allah'ın varlığı ve birliğinin delili olduğu ifade edilmektedir.

(أَيُّودُ أَحَدِكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَاءُ فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ)

“Hangi biriniz, kendisi ihtiyarlamış ve çocukları da güçsüzken, altlarından ırmaklar akan, hurma, üzüm ve her çeşit meyveleri bulunan bahçesinin, ateşli bir kasırganın kopmasıyla yanmasını ister? Düşünesiniz diye Allah size ayetlerini böylece açıklar.”¹⁶⁵

Burada sadaka ve zekat verip de peşinden başa kakmak vb. bir sebeple bunların sevabını yok edenlerin halinin neye benzediği, ayrıntılı olarak sunulan bir misalle anlatılmıştır. Maksat, sadakanın peşinden başa kakılması vb. davranışlardan sakınılması noktasında Müslümanların uyarılmasıdır.

22. Bilineni zikretmek

Teşvik gibi bir nokteye binaen bilinen bir hususu zikretmek de itmâba dahildir.¹⁶⁶

Örnek:

(الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ) “Arşı taşıyanlar ve onun çevresindekiler Rablerini hamd ile tesbih ederler, O'na iman ederler.”¹⁶⁷ Burada sondaki *يُؤْمِنُونَ بِهِ* fiili imanın şerefine işaret ve imana teşvik için zikredilmiştir. Çünkü Allah'ı tesbih eden melekler zaten mü'mindir.

Sonuç

Yerine ve zamanına göre söz söyleme sanatı olan belâgatın üç temel dalından birisi olan meânî ilminin sekiz temel konusundan birisi de îcâz – itmâb – müsâvât konusudur. Bunlardan müsâvât lafızla mananın eşitliği manasına gelirken, îcâz az lafızla çok mana ifade edilmesi, itmâb ise bunun tam tersi olarak bir gayeye binâen söze fazladan bir lafzın eklenmesidir.

Manayı pekiştirmek, muhatabın zihnindeki şüpheleri gidermek, yanlış anlaşılmayı önlemek, bir maksadı bütün yönleriyle ifade etmek vb. Gayelerle kullanılan itmâb üslûbunun bugünkü manada ilk olarak hicrî IV. asır belâgat âlimlerinden Rummânî ve Ebû Hilâl el-Askerî'nin eserlerinde ortaya çıktığı görülmektedir.

¹⁶² Suyûtî *age.*, II, 161; Meydânî, *age.*, II 92; Durmuş, *age.*, s.XIX, 219.

¹⁶³ Bakara sûresi (2): 164.

¹⁶⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, nşr. Muhammed İbrahim el-Bennâ vd., Kahraman Yayınları, İstanbul, 1992, I, 289-290.

¹⁶⁵ Bakara sûresi (2): 266.

¹⁶⁶ Aydınî, *age.*, s.166.

¹⁶⁷ Mî'min / Gâfir sûresi (40): 7.

Belâgat âlimlerinin, itnâbı farklı bakış açılarına binâen taksim ettikleri görülmektedir. Bazı âlimler, itnâbı oluşturan cümlelerin yapısından hareketle taksime giderken, bazen de itnâbın gayesinden yola çıkılarak taksim yapıldığı görülmektedir. Bazen de bu iki bakış açısı da göz önüne alınarak taksime gidilmiştir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla yapısından hareketle itnâbı taksim eden belâgat âlimi *el-Meseli's-Sâir* isimli eseriyle İbnü'l-Esir'dir. O itnâbı önce tek cümlede veya birden fazla cümlede meydana gelen itnâb olarak ikiye ayırır, peşinden de bunları da kısımlarına ayırır.

İbnü'l-Esir'den sonra onun ağırlıklı olarak itnâbı oluşturan cümlelerin yapısına dayalı olarak zikrettiği bu taksimin, belâgat âlimleri arasında, Kazvî'nin yaptığı taksim kadar yaygınlık kazanmadığı görülmektedir. Kazvî'nin, itnâbın gayesinden hareketle yaptığı sekizli taksimatın daha fazla yaygınlık kazandığı görülür. Daha sonra gelen belâgat âlimleri ise bu taksimlere ilaveler yaparak itnâbın çerçevesini daha da genişletmişlerdir. Bütün bunlar incelendiğinde yirmiden fazla itnâb çeşidiyle karşılaşılmaktadır.

Hem lafız hem de manasıyla mucize olan Kur'ân-ı Kerim incelendiğinde de, bu itnâb çeşitlerinin yeri geldiğinde kullanıldığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- ABBÂSFADL Hasan, *El-Belâga Funûnuhâ ve Efnânuhâ İlmu'l-Meânî*, Dâru'l-Furkân, Ürdün 1997.
- ABDÜNNÂFİ İffet Efendi, *En-Nef'u'l-Muavvel fi Tercemeti't-Telhis ve'l-Mutavvel*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1289.
- ALLÂN İbrahim Mahmud, *El-Bedî' fi'l-Kur'ân Envâuhû ve Vezâifuhû*, Şarika 2002.
- EL-ASKERÎ Ebû Hilâl, "Kitâbu's-Sinâateyn el-Kitâbe ve's-Şi'r", nşr. Ali Muhammed el-Becâvî – Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kahire 1371 / 1952.
- ATİYYE Muhtâr, *El-İtnâb fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Belâgiyye*, Dâru'l-Câmiati'l-Cedîde, 2008.
- EL-AYDİNÎ Hamza b. Turgut, *El-Hevâdî fi Şerhi'l-Mesâlik*, nşr. Ali Bulut, Etüt Yayınları, Samsun 2009.
- EL-BERKÛKÎ Abdurrahman, *Şerhu Dîvani'l-Mütenebbî*, I-II, Beyrut 1979.
- EL-BUHÂRÎ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ, Dâru İbni Kesîr, I-VI, Beyrut 1987.
- CÂHİZ Ebû Osman Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, nşr. Fevzî Atavî, Dâru Sa'b, Beyrut 1968.
- EL-CEVHERÎ İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcü'l-Luga ve Shâhu'l-Arabiyye*, nşr. Ahmed Abdulgafûr Attâr, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, I-VI, Beyrut 1979.
- ED-DERVÎŞ Muhyiddîn, *İ'râbu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Beyânuhû*, Dâru İbni Kesîr, I-IX, Beyrut 1999.
- DURMUŞ İsmail, "İtnâb", *DİA*, XIX, 215-219
- GÜLEÇ Hasan, "Zihâr", *İslam'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, Redaktör: İbrahim Kâfi Dönmez, İFAV, İstanbul 1997, IV, 582-583.
- EL-HAFÂCÎ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Saîd b. Sinân, *Sirru'l-Fesâha*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1402/1982.
- EL-HALÎL b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-Ayn*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut (?).
- EL-HÂŞİMÎ Ahmed, *Cevâhiru'l-Belâga fi'l-Meânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'*, Kahraman Yayınları, İstanbul 1984.
- İBN KESÎR, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, nşr. Muhammed İbrahim el-Bennâ vd., Kahraman Yayınları, I-VIII, İstanbul 1992.
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünenü İbni Mâce*, nşr. M. Fuâd Abdulbâkî, Dâru'l-Fikr, Beyrut (?).
- İBN MÂLİK, Ebû Abdullah Bedreddîn b. Mâlik ed-Dimeşkî eş-Şehîr bi-İbni'n-Nâzım, *El-Misbâh fi'l-Meânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'*, nşr. Abdulhamîd Hindâvî, Dâru'l-Kutübî'l-İlmiyye, Beyrut 2001.
- İBN MANZÛR, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdir, I-XV, Beyrut (?).
- İBNU'L-ESİR, Ebû'l-Feth Ziyâuddin Nasrullah b. Muhammed eş-Şeybânî, *El-Meselu's-Sâir fi Edebi'l-Kâtib ve's-Şâir*, nşr. Ahmed el-Hûfî – Bedevî Tabâne, I-IV, Kahire (?).
- İMRUUL-KAYS, *Dîvân*, nşr. Abdurrahman el-Mustâvî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1425 / 2004.
- KARA Ömer, "Belâgat İlminde İki İfade Biçimi: İtnâb-İcâz (I) -Kur'ân Metninin Anlaşılmasındaki Fonksiyonu Üzerine Bir Deneme", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S 1, Van 2000, s.353-388.
- EL-KAZVİNÎ, Celâluddîn Muhammed b. Abdurrahman el-Hatîb, *El-İzâh fi Ulûmi'l-Belâga*, I-II, Kahire (?).
- EL-KURTUBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *El-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Abdulalîm el-Berdûnî, Dâru'l-Fikr, I-XXI, Beyrut 1985.

- MEHMET ZİHNİ EFENDİ, **El-Kavlu'l-Ceyyid fi Şerhi Ebyâti't-Telhîs ve Şerhayhi ve Hâşiyeti's-Seyyid**, İstanbul 1304.
- EL-MEYDÂNÎ Abdurrahman Hasan Habenneke, **El-Belâgatü'l-Arabiyye Ususuhâ ve Ulûmuhâ ve Funûnuhâ**, Dâru'l-Kalem, Dimeşk 1996.
- EL-MURÂDÎ el-Hasan b. Kâsım, **El-Cene'd-Dâni fi Hurûfi'l-Meânî**, nşr. Fahrudin Kabâve – M. Nedim Fâdil, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- MÜSLİM Ebu'l-Hüseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbüfî, **Sahîhu Muslim**, nşr. M. Fuâd Abdalbâkî, Dâru lhyâit-Turâsi'l-Arabî, I-V, Beyrut (?).
- MÜTERCİM ÂSİM EFENDİ, **El-Okyanûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsu'l-Muhût (Kâmûs Tercemesi)**, I-IV, İstanbul 1304.
- NÂSİF Ali Necdi, "Min Vahiy'z-Ziyâde fi'l-Kur'âni'l-Kerim", *Mecelletü Mecmei'l-Lugati'l-Arabiyye*, Kahire 1401 / 1981, C. 47, s.43.
- ER-RÂZÎ Fahreddin, **Et-Tefsîru'l-Kebîr ev Mefâtihu'l-Gayb**, Mektebetü'l-Îmân, Kahire 1412 / 1992.
- ER-RUMMÂNÎ Ebu'l-Hasen Ali b. İsa, **En-Nüket fi İ'câzi'l-Kur'an**, (Sâlâsu Rasâil fi İ'câzi'l-Kur'an içerisinde), nşr. Muhammed Halefullah – Muhammed Zaglûl Selâm, Dâru'l-Meârif, Kahire 1976.
- ES-SÂBÛNÎ Muhammed Ali, **Safvetu't-Tefâsîr**, Dâru'l-Fikr, I-III, Beyrut 1996
- SARAÇ M. A. Yekta, **Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat**, Bilimevi, İstanbul 2001.
- SEÂLİBÎ, **Simâru'l-Kulûb fi'l-Mudâf ve'l-Mensûb**, nşr. M. Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Meârif, Kahire 1965.
- ES-SEKKÂKÎ Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Muhammed b. Ali, **Miftâhu'l-Ulûm**, nşr. Naîm Zerkûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- SÎBEVEYH Ebû Bişr 'Amr b. 'Osmân b. Kanber, **El-Kitâb Kitâbu Sîbeveyh**, nşr. Abduselâm Muhammed Hârûn, I-V, Kahire 1988.
- ES-SUYÛTÎ Celâluddin, **El-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an**, Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, I-II, Beyrut 1991.
- ES-SÛBKÎ Bahâuddîn, **Arûsu'l-Efrâh fi Şerhi Telhîsi'l-Miftâh**, nşr. Halil İbrahim Halil, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-II, Beyrut 2001.
- ET-TEFTÂZÂNÎ, **Sa'duddîn, Muhtasarul-Meânî**, Eser Kitabevi, İstanbul 1960.
- TİRMİZÎ Ebû İsa Muhammed b. İsa es-Sulemî, **Sunenu't-Tirmîzî**, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir vd., Dâru lhyâit-Turâsi'l-Arabî, I-V, Beyrut (?).
- YÜKSEL Ahmet, **Biçim, Anlam ve İmlâ Yönüyle Arapçada Zâidlik**, Etüt Yay., Samsun 2005.
- _____, "Dilbilim Açısından Kur'an'da Zâid Harfler", *İslâmî Araştırmalar*, C 17, S 3, 2004, s.171-183
- EZ-ZEBÎDÎ Muhibbüddin Ebû Feyz es-Seyyid Muhammed Murtezâ el-Huseynî el-Vâsîfî el-Hanefî, **Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, Dâru'l-Fikr (?).
- EZ-ZEMAŞERÎ Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer, **El-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidit-Tenzil, ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl**, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavviz, Mektebetü'l-Ubeykan, I-VI, Riyad 1418/1998.